

001ескөл,
Б83

ЕВНЕЙ БУКЕТОВ

А
ТАН
ҚОМЫНДА
ТУҒАН
АДАМ

ТАН
ҚОМЫНДА
ТУҒАН
АДАМ

01.

Е. БУКЕТОВ

АТАН ҚОМЫНДА ТУҒАН АДАМ

**ҒЫЛЫМ, ӨНЕР
ТУРАЛЫ ОЙЛАР**

buketov university

**«ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ
АЛМАТЫ — 1975**

001(09)
Б 83

Букетов Евней Арыстанұлы.

В83 Атан қомында туған адам. Ғылым, өнер туралы ойлар
Алматы, «Жазушы», 1975.
140 бет.

Бұл жинақта белгілі ғалым, әдебиетші әрі публицист Евней Букетовтың өнер-білім, мәдениет жайындағы әр жылдар жазған ой-толғаныстар топтастырылған. Жинақтағы «Атан қомында туған адам» деген мақалада қазақтың белгілі ғалымдары — Қ. Сәтбаев, М. Әуезов, И. Қарағұло Ә. Бектұровтардың творчестволық ізденістері, талғам-таным, тапқан жаңалықтары әсселік мәнерде сөз болады. Автор әдебиет мәселелеріне де әсіресе ақындық өнер, ақындық дарын ерекшеліктеріне де білгірлікпен көз жіберіп, түйсік, түсінік тереңдігімен көрінеді.

В $\frac{0763 \quad 329}{402(07)75}$ 259—75

001 (09)

© «Жазушы» — 1975

СЕЛЕН МЕН ӨЛЕҢ

Алғы сөз орнына

Бұл екеуі — профессор Е. Букетовтің егіз стихиясы. Өлеңі — өлең, оны жұрттың бәрі біледі. Ал, селен деген немене?

Бүгінгі білгірлердің бұрылтпас дәлеліне бақсақ, адам баласы жер басып, жарық дүниеде тіршілік еткелі, ғұмыр кешкелі елу миллиард тонна көмір жағыпты да, екі миллиард тонна темір қорытыпты.

Металдың бір түрі — мыс. Ол да қорытылады. Қорытылған мыс қолда қалады, керекке жарайды. Ал мыс қорыту үстінде мартен пештерінің зәулім мұржаларынан ұшқан түтінді тозаң қайда кетеді? Олар ауада қалқиды, аспан астын қабат-қабат бұлтқа айналдырады...

Биыл Евней Арыстанұлы Букетовтің жасы елуге келді де, жерде жүріп бұлтты кезгеніне, бұлттай тұтасқан мыс тозаңына бұғалық салып, ырқына көндіргеніне жиырма жыл толды.

Біздің алдымызда күмістей жалтыраған алты қырлы көк сұр кристалл жатыр. Бұл — селен,— жаңағы мыс тозаңын тұмшалап қайта тексеруден туған жаңа металл. Мұның басқа бір сыңары бар; оның аты — теллур. Екеуі де туған республика топырағындағы металлургия ғылымында Евней Букетов ашқан «америкалар». Осы үшін оған кезінде техника ғылымының докторы деген биік дәреже берілді. Доктор кейін профессор атанды. Бұл — мәртебелі атақ.

Бәрі де заңды. Дей тұрғанмен, селен мен өлең арасында не байланыс бар? Бұл екеуі не себепті Евней үшін егіз стихия?!

Міне, мәселе осы арада жатыр.

— Менің — мен болғаным тек Шиллердің арқасы, — депті әйгілі физик Людвиг Больцман. — Егер мен Шиллерді оқымасам, сақалым осы қалпында, мұрным осы орнында тұрғанмен, мен мен емес, басқа біреу болар едім.

Ендеше, біз де турасына көшейік: Евнейді — Евней еткен көркем әдебиет.

Білеміз, Евней Букетов — алдымен, ғалым — Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі. Бірақ ол оқымыстылығының өзімен де бөрінен бұрын Пушкин мен Абайға, Әуезов пен Маяковскийге... қарыздар.

Бұдан қырық үш жыл бұрын жеті жасар Евнейдің мектеп есігін ашып, алғашқы мұғалімі Августа Устиновнадан дәріс алып, көзі қара тануы-ақ мұң, содан бергі күллі саналы өмірінің өн бойында қызыға оқып, құныға тоқығаны — қазақ, орыс, қала берсе, бүкіл дүние жүзінің көркем классикасы. Бүгінде дос пейіліне, жұрт қадіріне бөленген маман металлург, білімдар ғалым Евнейдің алыс-жақынды өзіне баураған адамдық, азаматтық қасиеттерінің түп-төркіні, сөз жоқ, осында жатыр. Өйткені, әдебиет — әлемнің сырлы шежіресі, халықтардың көркем тарихы, адамдардың ары мен ажары. Әдебиетті білу — өмірдің мағынасын ұғу, өмір сүрудің мәнін түсіну. Әдебиет оқу — сананы сарабал ақыл мен ойға кенелту, кеудені уыздай дірілдеген тап-таза ұятқа толтыру, қиялға қанат байлау, қияға құлаш ұру, алға, асыл мұратқа ұмтылу. Сондықтан ба, кім білсін, әйтеуір Ұлы Отан соғысы жеңіспен аяқталған 1945 жылдың күзінде Алматыдағы Кен-металлургия институтына оқуға келген сырықтай ұзын бойлы сындар жігіттің көзінен жылт-жылт ұшқын атқан от, сөзінен лып-лып толқып жатқан шабыт аңғарылатын.

Есіл тасып барады жардан асып,
Қар жауады жаңбырмен араласып...

Өзінің туған өзені Есілдің осы қылығындай бір албырт мінез жас шәкіртте де бар-ды. Сол аңғарылатын.

Евней жас жігіт кезінің өзінде уытты, жігерлі, екі тілге бірдей шешен, өз ісіне мығым болатын. Не нәрсеге де бейтарап, енжар қарай алмайтын, көзі мен көкірегі бірдей ояу, ойлы, қимыл-әрекеті ширақ, тыңғылықты еді. Осы сипаттары қазіргі жігіт ағасы кезінде де қаз-қалпында. Мұның да арғы тамырын әдебиеттен іздеу абзал. Өйткені инженер-металлург болуға бет алған шәкірт

Евней физика мен лириканы ешқашан бөле қараған емес, оларды Есіл мен Нұра секілді егіз деп білетін. Формула-лар мен теоремаларды дәлелдеуге Пушкин айтқан «гео-метрияға керек шабытпен» кірісетін. Химиялық реак-цияларға тәжірибе жасап тұрып, Абай ақындығындағы тотынның түгіндей құлпырған «сөз химиясын» қатар пайымдаса, Менделеев кестесіне Маяковский «баспал-дағымен» көтеріліп-түсіп жүретін. Ал Әуезовтің «Абай-ын» басына жастанып жататын Евней ғалым-жазушыны өдебиетшілер ағасы ғана емес, оқымыстылар ұстазы деп те танитын. Профессор Букетов пәрменіндегі селен мен олеңнің бірлігін, міне, осы арадан іздеген жөн.

Евней Букетовтің өмір жолында өз құрбыларының ғұмыр-тағдырынан оқшау пәлендей өзгешелік те жоқ: 1925 жылы Арқадағы атақты Айыртау сілемінде туады, Бағанаты — Сарыбұлақ даласында құба талды құла тай ғып мініп, асыр сала жүгіріп өседі, Қызылжар маңын-да он жыл орыс мектебінде оқиды, одан бергі бес жыл — институт қабырғасында... Оның еңбек жолы да өзі секіл-ділерге ұқсас: Алматыдағы өзі бітірген институтте ас-пирант, ассистент, доцент, проректор, он жылдан кейін Қарағандыдағы Химия-металлургия институтында он екі жыл директор; осы жылдар ішінде — ғылым докторы, профессор, СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, СССР Жазушылар одағының мүшесі, Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, кейін — акаде-мик; 1972 жылы Қарағанды университеті ашылғанда — ректор...

Евней Букетовтің зерттеу саласы — техника, дәлірек айтқанда, металлургия мен химия. Сондықтан оның мыс аралас электролит қалдықтарынан селен мен теллур тек-терін ажыратудағы өрісі кең ғылыми еңбектерін, оттегін қолдану арқылы мыс балқыту ісін жеделдету, конвертер газдарынан рений өнімін, күкірт қышқылын алу, өндіріс-ке түрліше технологиялық тың процестер енгізу сияқты өресі биік инженерлік жұмыстарын жіпке тізе жүйелей бастасақ, бұл ғылыми-техникалық әрекеттердің мазмұны терең болғанмен, пішіні айтар ауызға тым «қарадүрсін» проза болып шығар еді де, мұндай «жаңылтпаштан» екі-нің бірі ештеңе түсінбес еді. Демек, прозадан поэзияға көшпей, яки Букетовтің аудармашы ақын, әдеби сыншы ретіндегі сипаттарына қарай ойыспай болмайды.

Евнейдің қаламгерлік қызметі әзірге шағын, бірақ мәнді: Эмиль Золяның бір топ әңгімелерін, Иван Вазов-тың «Бұғауда» романын, Владимир Маяковскийдің «Қан-

дала» пьесасын, Сергей Есениннің «Анна Снегина» поэмасын қазақшаға аударып бастырды. Социалистік Еңбек Ері Рабит Мүсірепов творчествосын тұтас байыптай келе «Оянған өлке» туралы ойлы мақала жазды. Өткен жылы Маяковскийге қайта оралып, оның «Жақсы» поэмасын аударып шықты. Қазіргі қазақ интеллигенциясы жайлы көлемді очеркі — «Атан қомында туған адам» мен әдеби-сын мақалалары, міне, «Жазушы» баспасынан жеке жинақ боп жарық көріп отыр. Бұл күндерде Е. Букетов академик Қ. Сәтбаев хақында кітап жазып жүр.

«Алдымда толған мақсат, толған таңдау,
Алайын анасын ба, мынасын ба?..—

деп Сұлтанмахмұт айтқандай, Евней Букетовтің мақсаты мен мүддесі сала-сала. Оның алдында қос рельстей қатар жосылып, екі тарам жол жатыр: ғылым жолы, әдебиет жолы. Қай жолмен көбірек жүрген дұрыс?

Віздіңше, екі жолды қатар басу керек. Селен мен өлең арасын бұрынғыша жіксіз жалғай беру шарт.

Задында, тірі кісі әрқашан сапарда — жол үстінде. Елудің беліне еркін көтеріліп, кемел шағына келген Евней Букетов те бұрынғысынша тоқтаусыз, тоқыраусыз жүріп, ғылым мен өнер асуларына беттеп барады.

Сапар оң болсын, достым!

*Зейнолла Қабдолов,
профессор.*

АТАН ҚОМЫНДА ТУҒАН АДАМ

«Атам менің жер жыртқан!»
И. С. Тургенев, «Әкелер мен балалар».

Мойынқұмның қар басқан құмында
атақты шопан Үшбақай қой жайып
тұрған еді.
...Сол кезде аруақ аян берді.
— Уа, Үш өгіз әулетінен шыққан
Үшбақай, сауалыма жауап бер. Сенің
жұбайың Шамқат сұлу ма?
— Не деуге болады, аруақ...
Әйтеуір бала тууы дұрыс...»
Олжас Сүлейменов, «Қыш кітап».

«Басқа заман, өзге көрініс
Боларын мен сеземін...»

А. Н. Некрасов.

Мен қазақтың. Ата-бабам, үрім бұтағым (қашаннан екенін кім білсін) мал баққан. Аға-іні, туыс-туғандарым қазір де мал бағады. Бұлар малды қуана, шабыттана бағады, өйткені қой бағып, қозы өсіру — елімізде ардақты мамандықтың бірі. Бұл іспен айналысқан менің заманда-сым үлкен құрмет пен алқалы сыйға бөленуде. Бірақ менің ата-анам (әрісі де, берісі де) қой бағудың тек бейнетіне ғана ие болған, құрметтің не екенін білмеген де, көрмеген де. Соның зардабынан, мысалы, атақты Қобыланды батырдың қарындасы Қарлығаштан өрбіген оныншы ұрпақ Қарақұл шопанның он төртінші баласы атан қомында туыпты. Ел басы мырзаның өзі белгілеп, жайылым өзгертер шақта, бұл да ауыл үйлерін жығып, буынып-түйініп, артынып-тартынып көше жөнелген-ді. Ләм деп өз пікірін айтып көрмеген момын Қарақұл байғұс жұбайы Аханайдың түсі қашып, бозарып кеткенін байқаса да, көшті тоқтатуға батылы бармаған еді; тек шамасы келгені: атан түйенің үстін қомшалап, әйелін мінгізген: жүрісі жайлы жануардың үсті шипалы болушы еді деп медеу етті көңілінде. Қарақұл жас нәрестенің дыбысын естігенде барып,

атанды шөггерді. Баланы көп туған ана ешкімнен көмек тілемепті. Жұбайының уайым-қайғысыз бала көтеріп, ыңшыңсыз босанатын ер әйел екенін Қарақұл білетін-ді. Дыбыс берген ат ұстайтын екенін көрген Қарақұлдың қуанышы қойнына сыймады — жарық көрген бала атаның мұрагері. Қарақұлдың көмекшісі болмақ. Аллаға шүкір, Қарақұлға жаратушының берері аз емес, бірақ күнәсіз нәресте о дүниеде де керек болса керек, бере сала қайта алып, Қарақұл мен Аханайға тек көз жасы мен азабын қалдыратыны да содан болар. Нәрестенің атын Ишанбай қоймақ болды. Қараша үйде шаң арасы, сырмақ үстінде тумай, атан қомында аспанда, жаратушыға біртабан жақын жерде дүниеге келіп, даланың саф таза желі қағып, күн сәулесіне шомылып тууы — жайдан жай болмас, сондықтан бұл нәресте пірәдар, сопы, ғұлама діндар ишан болғай-ақ та деген тілекке лайықталды бұл ат. Ал, ишан болған адам кедей болмақ па? Жоқ. Ишанбай болсын десті үлкен-кішілер. Сонымен, 1909 жылдың жазында жер үстіне Ишанбай атты кісі келген-ді.

Дәл сол жылы, сол жазда қазақ даласында Р. Карутц атты шетелдік саяхатта болыпты. Содан бір жыл кейін Р. Карутц былай деп жазды: «Номадтың шаруашылығы даланың суы мен құдықтарының ыңғайына лайықталады: мал бір жайылымда шөбі мен суы тартылғанша ғана бола алады; шөп пен су азая бастаса-ақ малшы көше жөнеледі.» Шынында да:

Мал бағуды ең тыныш кәсіп көрген
Бабам менің қит етсе көшіп берген,—

деп ақын айтқан сияқты, атамыз көшуді қызық көргеннен емес, көшу қажет болғандықтан көше берген, өйткені ол малын тек сол көшу арқылы ғана сақтай алған; киім де, тамақ та, баспана да тек малдың мойнында болғандықтан да бабаларымыздың негізгі мақсаты малын сақтау еді. Мүмкін, байырғы: «мал-жан аман ба?» деген сәлемдесуіміздің өзі «мал» деген сөзден басталуы осы бір ата-бабамыздың малды сақтауы орасан қиын болғанында шығар деп те ойлайсың. Сондықтан да қазақ аулы жаз — мал семіртем деп, қыс — қайтсем малды аман сақтаймын деп жазы-қысы көшуде болған. Міне, осы көші-қонда дүниеге келген нәрестелер көп ұзамай қайта кетіп жатқан, тек мұның өзі күнәсіз нәрестеге жаратушының құмарлығынан емес, сол нәрестелер жыртық үйде, жел өтінде туып, туа сала тұрмыс қиындығына көндіге алмауынан екенін қараңғы ата-бабамыз сезбеген.

Мен қазақтың мың өліп, мың тірілген,
Жөргегімде таныстым мұң тілімен.
Жылағанда жүрегім, күн тұтылып,
Қуаяғанда күлкімнен түн түрілген —

деген сөздің шындығы да осында жатса керек.

Менің анам (әкемнің анасы, анамның анасы, ата-бабаларымның анасы) қайсар, қажырлы адам еді, сондықтан да менің анам тұрмыстың қат-қабат қиыншылықтарын жеңе білген. Айдалада, атан қомында туған балаға әрі пана, әрі ас, әрі бесік болып асырап, өсіре де білген. Сонда анамыз қайрат пен жігерді тек ұрпақ қалдырудың соқыр сезімі билегеннен тапқан жоқ. Ең әуелі оған қуат пен күш берген, оны ерлікке бастаған, асырап өсірген ұл-қыздарының болашағы, адамгершілігі мен өз халқының сәулетті келешегіне айнымас сенімі еді. Сондықтан да ол өз жерін, өз Отанын, өз даласы мен өз тауларын көршісіне көз алартқан жыртықш басқыншылармен қанды керістерде сақтай алатын, сәулетті болашақ үшін күресе алатын ер ұлдар мен ер қыздарды асырап, тәрбиелеп, өсіре білген. Сол анамның қайраты мен жігеріне, ана сүті мен тілегіне орай қазір халқымыз Ұлы Отанымыздың көп ұлттарының арасында шын достық пен шынайы ынтымаққа ие болып, өз жерінде, өз алқабында тарихта болмаған бақытқа бөленіп отыр.

Шын бақыт пен шын достықты арман еткен ата-бабам өз балаларына үлкен болашақ, биік дәреже тілеген-ді, бірақ бұл тілектің тарихтың заңдылығына жараспайтын, құрғақ тілек екенін олар қайдан білсін! Өйткені, қарапайым бақташы ата-бабам хан мен сұлтанды, бай мен биді, молла мен ишанды қорқып сыйлайтын еді. Өз балаларының атын «хан», «бай», «төре», «би» деп атайтын ата-бабамыз жайсыз тұрмыстан ұсқыны кетіп, жыртық киімнен денесі көрінген қойшы мен малшыны ақ сүйек, шұбар төстердің атымен атауының ерсілігіне де қарамаған. Біздің Ишекеңнің ата-анасы қуана күткен ұлы ишан, бай болады деп үміттеніпті, бірақ сол кезде оларға осы нәрестелеріңіз ишан да болмайды, бай да болмайды, оның орнына үлкен ғалым, екі академияның (Қазақ ССР-ы және СССР Медицина академиясы корреспондент-мүшесі, медицина ғылымының докторы, профессор, оның үстіне мемлекет және қоғам қайраткері, СССР және Қазақ ССР Жоғарғы Советтерінің депутаты, министр, совет-үнді достық қоғамының вице-президенті болады десе, түсінбес те еді. Өйткені, біздің Ишекеңнің ата-анасы осы бір көп күткен нәрестенің, ақын айтқандай «шепті бұзып белді басып,

адам естімеген өзгеріс, адам көрмеген дауыл» әкеле жатқан жиырмасыншы ғасырдың басында туғанын қайдан білсін. Ишекеңнің сол кезде өзімен бір кезеңде туған көптеген құрбылары бақыт пен адамгершілік әкеле жатқан осы бір тамаша өзгерістердің сәулетті жұлдызының астында дүниеге келді. Оларды ойға сыймайтын болашақ күтіп тұрғаны ата-аналарының үш ұйықтаса түсіне кірмеген болар.

«Дос басқа, қас аяққа қарайды», — деп халқымыз ертеден айтады екен. Жоғарыда аталған Р. Карутц біздің ата-бабалардың Ишекең туған жылғы тұрмысын дәлмедәл, шынайылықпен сипаттап берген. Бірақ осы шынайылық пен салқын дәлме-дәлдіктен өз қарабасы қашан да жоғары тұруға, төбеден қарауға туған адамдардың тобынан екенін, сол топтың атынан жазып отырғанын білдіріп, бұл жағдай ешқашан өзгермейтініне әбден сенген адамның кейпін байқатады. Р. Карутц жалықпай бәрін жазған, тек халқымыздың рухани өмірі, болашаққа арманы, ұмтылысы, ауыр тұрмыстың құрсауына шырмалған асқақ адамгершілігі бар екенін ғана байқамаған. Жазбаларында халқымызды қайта-қайта «номад» (ескі Римде көшпелі тайпалар осылай аталады екен) деп атауының өзінен сол «номадтың» тағдыры мен болашағына немқұрайлылығын және сол өзі жазып отырған жағдайлардың ешбір өзгермейтініне әбден сенгендігін байқауға болады. Шынында да, бұл мырза менің ата-бабамның тек аяғына ғана қарап, халқымды олақ пішіліп, бапсыз тігілген жыртық етігінен таныған сияқты. Менің арғы тегімді, ата-анамды аяғына қарап танып, сипаттаған адамдар ол кезде аз болмапты...

Халқымның бақытына қарай ата-бабамның бетіне қарап танып, оның ашық, ақжарқын жүзінен адамгершілік парасатты, табиғи дарындылықты айырып, бағалай білген достары да көп болды. Р. Карутц саяхатынан шамасы алпыс-жетпіс жыл бұрын қазақ даласын патшаның тұтқыны А. Янушкевич аралаған-ды. Бұл кісі менің ата-бабам туралы былай деп жазды:

«...Япырмай, осының бәрін ғой мен ең далада, тағы жабайы деп сипатталатын халықтан өз құлағыммен естудемін-ау! — деп ойладымыз... Бұдан бірнеше күн бұрын екі топ болып қастасқандардың өзара айтысқанын көріп, өмірі Цицерон мен Демосфеннің атын естіп көрмеген шешендердің сөзіне таң қалып, қол шапалақтап едім; енді міне бүгін менің алдымда не оқу, не жазуды білмейтін, бірақ өздерінің дарынымен таң қалдырған ақындар өлеңін

айтып отыр; бұлардың өлеңі менің жан-жүрегіме көп нәрсені сездіреді. Тағы халық дегені осы ма? Мал бағудан басқаны білмейтін, болашақтан ада халық осы ма? Жоқ! Жаратушымыз мұндай қабілет пен дарын берген халық цивилизациядан аулақ қалуға тиісті емес: оның рухы бір кездерде қазақтың ең даласына келеді, мұнда жарық сәулелің отын тұтандырады..»

Ұлы орыс халқының ардагер өкілдері менің ата-бабаларымның ақылы мен қабілетін, парасаттылығы мен талаптылығын бағалай білген де, оларды надандықтың түнегі мен шырмауынан шығаруға бар көмегін көрсетуге тырысқан. А. Янушкевич жоғарыда келтірілген сөздерді 1846 жылы жазған екен. Бұдан сәл кейінірек қазақ даласында (әуелі Омбыда, кейін Семейде) патшаның екінші бір тұтқыны, орыстың ұлы жазушысы Федор Михайлович Достоевский болған. Ол біздің жерімізді біздің халқымызды сүйіп, құрметтегені сондай, тіпті «Дала» деген сөзді үлкен әріптен бастап жазатын болған. 1854 жылы Ф. М. Достоевский он тоғыз жасар офицер Шоқан Уәлихановпен кездеседі. Атақты жазушы мен ардагер қазақ жігітінің арасындағы қарым-қатынас жалпы орыс интеллигенциясының алдыңғы қатарлы топтарының біздің халқымызға деген ілтифаты мен достығын сипаттайтын сияқты. Сондықтан олардың өзара жазысқан хаттарынан үзінділер келтірмей өте алмаймыз. Шоқан Семейдегі өзінің аға-досына былай деп жазады: «...Мен жан сезімі мен ілтифат туралы жазуға шорқақтауым және де ондайды жазуды керек деп те таппаймын. Сіз менің өзіңізге жақындығымды, сізді жанымдай жақсы көретінімді былай да білесіз... Осы Омбы өзінің есек-аяңымен, дамылсыз тіміскі арбасу-аңдысуымен жүрегімді айнытты, сондықтан осы жерден кетуді мен шынымен-ақ ойлаудамын. Сіз бұл туралы не ойлайсыз? Федор Михайлович, осы жағдайды қалай жөндеуге болады, ақыл айтыңызшы?».

Шоқанның осы хатына Достоевский қайтарған жауап қазір архивтен табылып, қазақ халқына түгел мәлім бол отыр, өйткені, орыс халқы мен қазақ халқының достығы мен ынтымағының, өзара ілтифатының басталу кезеңін сипаттайтын осы бір тамаша хатты қазір тебіренбей, толғанбай оқу қиын-ақ. «Сіз мені жақсы көретініңізді айтып жазыпсыз, ал мен төтесін айтам — мен сізді біржола сүйгем. Менің бойымда ешқашан, ешкімге, тіпті бірге туған бауырыма мұндай сезім болып көрген емес, құдай білсін, қалай болғанын. Бұл сөзімді дәлелдеу үшін көп сөз айтуға болар еді, бірақ сізді мақтау қажет пе? Ал сіз

қымбатты Уәліхан, шынға келсек, менің көңіліме сенеті боларсыз, тегі бұл тақырыпта он кітап жазсаң да ештеме айта алмайсың: сезім мен ілтифатты түсініп болмайды ғой».

Осыдан кейін Ф. М. Достоевский өзінің досының болашағын болжап, жөн сілтеген. Бұл жоспардан жиырма жасар жас қыршынның бойында қандай дарын мен қабілет жатқанын ұлы психолог бірден-ақ танығаны байқалады. Хатта тек ұлы орыстың адамгершілігі мен парасатына лайықты мынадай сөздер бар: «Сіздің тағдырыңыз жөніндегі менің утопиялық армандауларым мен топшылауларыма күле көрмегейсіз, қымбаттым Уәліхан. Мен сізді жақсы көретінім сондай, тіпті сіздің тағдырыңыз туралы күні-түні армандап, ойлауда болдым. Әрине, сол армандар арқылы сіздің тағдырыңызды жөндеп, орнына келтіріп жатқан сияқтымын. Бірақ сол арман ішінде бір шындық бар: сіз өз тайпаңыздан бірінші болып еуропалық білімге ие болдыңыз. Осы жайдың өзі таң қаларлық, соның өзі сізге амалсыздан белгілі бір міндеттер жүктейді... Россияға даланың не екенін, сіздің халықтың Россия тұрғысынан алмақ орнын өз халқыңыз ішінен бірінші болып түсіндіріп, орыстар алдында еліңіздің білімді өкілі болудың өзі ұлы мақсат емес пе... Еуропаша терең білім алған бірінші қазақ екеніңіз есіңізде болсын. Тағдыр оның үстіне сізді тамаша адам етіп жаратқан». Шоқан Уәлихановтың қалған аз өміріндегі ғылым жолында және елінің «білімді өкілі» ретіндегі жігерлі істері оның ұлы досының утопиялық армандаулары мен топшылауларының жас жігіттің қайраты мен қабілетіне, арманы мен мақсатына әбден дәл келгенін дәлелдегенін білеміз. Шоқан өз өмірінде аға досының ақылына аса зор мән беріп, оның нұсқауларын мызғытпай орындауға тырысқанын да байқауға болады.

Шоқан орыс халқының, орыс интеллигенциясының оның прогресшіл қауымының алдында шамасы келгенінше халқы мен елі атынан Ф. М. Достоевский айтқан «білімді өкіл міндетін атқарып бақты, бірақ... Еуропаша толық білім алған бірінші қазақ» тым жалғыз еді; оның бақытына сол «білімді өкіл» орыс интеллигенциясының алдыңғы қатардағы топтары қазақ халқының Россияның басқа шеткі халықтарының мүдделері мен көксеген арманын бірге ойласып, алда жақсылық бар екенін айта білді, сол жақсылыққа ұмтылуға шақырды. Бұлардың осы парасатты ісіне жауап ретінде халқымыз Абайдың сәулелі жарыққа, білімге шақырған рухани байлығымыз-

дың шексіз екенін дәлелдейтін ғажап өлеңдерімен жауап берді. Біздің далаға айдалып келген орыс интеллигенциясының өкілдері, патшалықтың меңіреу күшімен күресте өз қара басын құрбан етуден тайынбай, романтикалық ерлік, қайсарлықпен баршаны таңдандырған Чернышевскийшілдер мен халықшылдар еді. Бұлар біздің елімізде, халқымыздың ұл-қызы арасына асқақтық пен адамгершіліктің ұрығын сеуіп, олардың бойында өз күші мен өз еліне сенім туғыза білген, сөйтіп менің ата-анамды болашақтағы көксеулі өзгерістерге рухани дайындап баққан.

«Егерде мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолы өнерлі — қазақтың әулиесі сол». Өз халқын өнер иесі болуға, техниканы игеруге, білімге ұмтылуға шақырып, Абай осылай деп жазды. Ол өз елінің еңбек қарекетінің артта қалуын, негізгі кәсібі мал бағудан аспауын ауыр уайым етіп өтті.

Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып.
Тоңған иін жылытып тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып.

Абайдың тағы бір уайым-қайғысы — өз елінің бұны түсінбеуі. «Баяғы жартас бір жартас, қаңқ етер, түкті байқамас» деуі міне осыдан еді. Ұлы ақын өз заманының ағымында халқына қойған тілегі мезгілсіз, ерте екенін түсіне алмай өтті; оның өлеңдері, даналық өсиеттері халқының мәңгі рухани байлығына айналу үшін тарихта Ленин партиясы тууы керек екенін, сол партияның басшылығымен Ұлы Октябрь революциясының болуы керек екенін, ұлы ақын, әрине, біле алмады. Осы революция жаңартқан елінде айналасы он бес-жиырма жылдың ішінде сансыз іні-қарындас, ұл-қыздары техника мен өнерді де игере бастағанын, білімнің тұңғығынан сусынын қандыра бастағанын, ал құлазыған далада үлкен қалалар қаланып, заводтардың трубалары түтін шалқытып, поездар заулай бастағанын, жоғары мектептер мен ғылыми мекемелер құрылғанын, өз халқы тең провалы социалистік республика болуынан кейін небәрі жиырма бес жыл өтпей жатып, ұлттық Ғылым Академиясы қаз тұрғанын ұлы ақын, әрине, көре де, сезе де алмай өтті.

Далада Совет өкіметі орнағаннан кейін туып, орта және жоғары мектепті ешбір кедергісіз бітіріп, жас маман ретінде өте күрделі, өте жаңа ғылыми аспап-құралдармен қаруланған лабораторияларда қызмет істегендер-

дің — өз аттарын қажырлы еңбегімен қалың бұқараға мәлім еткен аға буын өріптестеріміздің ісі мен өмірі ерлік іс боп көрінеді. 1946 жылы, Ұлы Отан соғысы біткеніне жыл өтпей жатып, Республикамызда Ғылым Академиясын ашу мәселесін қолға алған біздің ғылым қайраткерлері көбіне атан қомында туған Ишекең ағайдың құрбы-құрдастары. Біздің даламызда өз халқы мен өз отанының игілігі үшін жақсылықты, ұлылықты армандаған адамдар аз емес еді, бірақ олардың қайраты мен жігері азамат соғысы тұсында, кейін Совет өкіметі орнығу кезінде ескіні бұзып, жаңаны орнатуға жұмсалған еді; олар революция тартыстарының арасында үзіп-жұлып қана оқыған еді, сондықтан да малшы халықтың ұлдары мен қыздары ішінен өз өмірін ғылымға арнағандар кейінірек туып, өз күшін тап күресінің арпалыс шағына жұмсауға үлгере алмаған буыннан шықты. Сондықтан да біздің бірінші академиктеріміздің ең үлкендері Қаныш Имантайұлы Сәтбаев пен Мұхтар Омарханұлы Әуезов болатын, сонда да академик боларында бұл екеуі елуге жетіп үлгерген жоқ еді.

Ғылымдағы аға буынның тағдырын саралап ойлаған шақта, жемісті жеу, сол жемісті сеуіп өсіруден анағұрлым оңай іс деп топшылаймын мен. Орта білімді толығынан ала алмаған, орыс тілін шала-пұла білген олар коллективтендіру мен бірінші бесжылдықтар кезеңінде жаяулап, жалпылап, жүк вагондарына асылып Мәскеу, Ленинград, Томскі, Ташкентке барды; сол қалаларда аштыққа, ұйқыға, тұрмыс қиыншылықтарына қарамай, бар жігерін білім алуға жұмсады. Біздің республикамызда ол кезде олардың оқуына мүмкіндік болмады: жоғары оқу орындары әлі ашылып үлгерген жоқ-ты. Алған білімін өз республикасына барып қолданып, өздері көрген ғылым жетістіктерін өз жерінде іске асыру — осы бір жалғыз арман еді олардың бойы мен ойын билеген. Сол арманды тізгін етіп ұстанған олар еліне келіп, түк жоқ жерде библиотека, лаборатория, кафедра, институттар ұйымдастырып, айналасына шәкірттер топтап, оларды оқыта білген-ді, оқыта отырып, өздері де одан әрі оқи білген еді. Ал олардың өздеріне одан әрі оқу керек-ақ еді, өйткені ғылым жолы — өмір бақи оқу жолы деген қағида олар бойына сіңіріп үйренген-ді. Біздің бірінші оқымыстыларымызға ғылыми еңбек шабытын бере білген парасатты орыс достары халқымыздың мәңгі алғысына бөленді. Олар Москва, Ленинград және басқа ғылыми орталықтарда тұрып, көмектесіп қана қоймады, көбі біз-

дің республикаға әуелі «уақытша» деп келіп, сонсоң ай-наласы шәкірттерге тола бастаған соң, лабораториялары мен кафедралары ұйымдасқанын көрген соң, білімі құнарлы топыраққа себіліп, адамдардың сый-құрметіне бөленгенін аңғарған соң, бір жола қалып та қоятын болған. Сондықтан да біздің бірінші академиктердің ішінен Г. А. Тихов, В. Г. Фесенков, Н. Г. Кассин, М. П. Ру-саков, Д. А. Зыков, И. Г. Галузо, М. И. Усанович сияқты ғалымдардың есімін көреміз.

Отанымыздың атақты оқымыстылары, солардың ішінде СССР Ғылым Академиясының президенті В. Л. Комаров Ұлы Отан соғысы кезінде біраз уақыт Алматыда болған. Сол кезде республиканың Халық Комиссарлары Советінің председателі қызметін атқарған Н. Д. Оңдасынов Отан қорғау жөніндегі көптеген міндеттерді иығына артқан осы бір кемеңгер адамның сол аз уақыт ішінде республикамызда ғылыми-зерттеу жұмысының базасын құрып, нығайтуға, кадрлар дайындауға көп көмегі, жан-жақты жәрдемі тигенін еске алады. Нұрекеңнің айтуы бойынша, академик Комаров республика басшыларымен еңгімелескен сайын Алматыда құрылуға тиісті болашақ ұлттық ғылыми орталықтың уақ-түйегіне дейін сөз етіп отырған; ол Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың болашақ үлкен ғылыми ұйымдастырушылық қабілетін бірден таныған. Оның үстіне республикадағы келешегі бар ғылыми қызметкерлерді қамқорлыққа алуды қайталап айтып отырады екен. Кейін, Москваға қайтып барған соң да академик В. Л. Комаров республика ғылымы мен ғалымдарына деген ілтифаты мен қамқорлығын әрқашан да сездіріп отырған.

«Әрбір ұлттың ғылыми қарекеті үкімет басшылығының саналы жігері мен қажырлы нұсқауының арқасында іске асуы мүмкін, ал үкіметтің өзі немқұрайды қарап, тіпті қарсылық білдірген кезінде, жеке адамдардың, әйтпесе қоғамдық ұйымдардың қажырлы қайратымен іске асуы мүмкін. Демек, ғылым қазіргі мемлекеттің осы екі өмірлік күшінің бірлескен жағдайында ғана гүлденіп өркенде-демек.» Оқымысты В. И. Вернадский өз отаны ғылымының өткенін, қазіргісін, болашағын толғай келе, осы сөздерді жазған екен. Республикамызда ғылымның тиянақты өркендеуі біздің партиямыздың жетекшілігі мен әрбір жеке ірі творчество адамдарының қажыр-қайраты ойдағыдай бірлесуі нәтижесінде болғанын біз әбден білеміз. Сондықтан да біз партиямыздың қолдауы арқасында еңбегі жемісті болған республикамыздағы ғылым қызмет-

керлердің екінші буыны — біздерге жер жүзілік үлгілерден кем түспейтін ғылым сарайларына кіріп қызмет істеуге мүмкіншілік жасап берген ағаларымызға шын жүректен алғыс айтамыз. Басқа жағдайда жылдар бойы құралатын осы бір рухани байлықты жасаушылар жасырақ кездеріндегі шабыты мен қайратынан бір мысқал да ажырамай өлі де арамызда еңбек етуі біз үшін үлкен қуаныш! Мүмкін, осы кісілермен қоян-қолтық қызмет істеп жүріп, өмірдің күнделікті уақ-түйегін кейде қалжың-күлкіге айналдырып, кейде сабырлы салқын іскерлікке салынып әңгімелеу үстінде біз менің аға досым Ишекең мен оның құрбы-әріптестерінің жетістіктері мен жемісін ойдағыдай бағалай да алмай жүрген болармыз, өйткені шын мәніндегі «үлкеннің өзі тек алыстан көрінбек». Сонда да біз жігері мен қайратын республика ғылымын өрге бастыру ісіне, халқымызды қараңғының шыңырауынан әлемдік ғылым мен мәдениетке үлес қосарлықтай дәрежеге жеткізу ісіне жұмсаған академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаев, академик-жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезов сияқты асқан ойшыл әрі ғылыми творчествоның кемеңгерлерінен тәлім-тәрбие алып, бірге қызмет істеуіміздің өзі өміріміздегі үлкен қуаныш екенін түсінеміз. Осы бір ерекше тұлғалы шынайы ұлы адамдарда бір тамаша қасиет бар еді — олар қасындағы әріптестерінің шамалы жетістіктерін өз творчествосының тереңдігі және мәнділігі көлеңкесінде қалдырмауға, өз маңындағылардың бастамаларын бұқтырмауға, өздерінің даңқдарының табиғаттан ондай қасиетті ала тумағандарды кеміту үшін қолданбауға тырысатын; керісінше, өркімнің өз қабілетін көпшілік ісі үшін хал-қадарынша пайдалануға жағдай жасап сол қабілетті, сол қызметті ретімен бағалай білетін. Сондықтан да осы бір ардагер маңайындағылар ғылым жолында өзіне лайықты орын алып, өз мүмкіндігіне орай жұмыс істейтін. Осы бір жағдайдың мәнін біз қазір әбден түсіне бастадық, ал кейінгі ұрпақтар бұдан да тереңірек түсінуге тиісті. Сондықтан, біз қазір ғылымымыздағы бастаушы аға буын өкілдерін үлкен дарын тобы, ғылым жұлдыздарының тобы деп айтар едік, сол жұлдыздардың ең жарығы Қ. И. Сәтбаев пен М. О. Әуезов болды дер едік. Мен осы бір жұлдыздар тобының кейбірі жөнінде аздап әңгіме етсем бе деген ойым бар. Бірақ, бұл әңгімемде айтылатын ғалымдар менің ғылыми қызметіме жақындығы және ықпалына ғана байланысты болады да, олардың жалпы ғылымды өркендетудегі сіңірген еңбегіне берілген баға бола алмайды деп

ойлаймын. Асылы, шын бағаны замандасы емес, тарихтың өзі ғана бермек. Замандастың бағасы тек оның өз қарабасының жүрегі мен сезімінің өлшемінен асуы қиын, ал бұл өлшем көбіне жақындық пен қарым-қатынастан да туатыны бар. Ғылымымыздағы аға буын тағдырын ойлаған сайын, осы бір тамаша адамдардың бірде-бірі біз сияқты жағдайда туып-өспеуі, балалық, жасөспірім шағында біз сияқты білім мен тәлім-тәрбие алмауы, соған қарамастан Ломоносовша («жиырма жаста дөңбектей боп латынша оқуға келіпті» деп әжуа етеді екен Ломоносовты) қажымай білім алып, өздері қалаған білім саласында өзгелерден озық болуы қашанда бізді таң қалдырады да отырады.

II

*«Борис Николаевич бізді өткен бұ-
ындармен қосып отыратын қыл
дәнекер барын тамаша сезінетін:
«Адам өмірі деген қандай қысқа!...
Сіз менен оқыдыңыз; мен өз әкем-
нен оқыдым; әкем Воскресенский-
дің шәкірті еді; Воскресенский
Либихтің шәкірті екен. Бертолле-
нің шәкірті Гей-Люссактан Либих
оқыған. Ал, Бертолле Лавуазьеннің
әріптестерінің бірі болған».*

*Профессор С. А. Погодиннің хи-
мик Б. Н. Меншуткин жөніндегі ес-
теліктерінен.*

*«— Резерфорд, сіз бақытты
адамсыз. Сіз қашанда өр толқын-
ның төбесінде боласыз!*

Ол куле жауап берді:

*— Солай ма? Бірақ та сол тол-
қынды көтеретін де өзім емес пе?
Сәл ойланды да, былай жалғас-
тырды: — Дегенмен, аздап болса
да...»*

*А. С. Ив және Дж. Чадвик,
«Лорд Резерфорд».*

«Мен қиыр далада, көшпелі қазақ үйінде тудым. Ұлы Октябрь Революциясының дүмпуі маған Павлодар облысы, Баянауыл ауданының бір ауылында бала оқы-

тып жүргенімде жетті. 1921 жылдың жазында Баянауылға Томскінің технологиялық институтынын профессоры (кейіннен академик) Михаил Антонович Усов емделуге келді. Ол Баянауылдың жақпар тасты жерлеріне екеуміз серуендеп барған кезде, Қазақстанның геологиясы мен кен байлықтары туралы көптеген әңгімелер айтып мені қызықтырған-ды. Сол 1921 жылы Семейдің губерниялық оқу бөлімінің жолдамасымен Томскіге келдім де технология институтының тау-кен факультетінің геология-барлау бөліміне оқуға алындым. Тау-кен факультетінің курсын 1926 жылы тамамдап, жолдама қағаз бен профессор Усовтың батасын алып, Орталық Қазақстанға жұмысқа келдім».

Тау-кен инженерінің мамандығын алумен аяқталған өз өмір жолының бір үзіндісін академик Қаныш Сәтбаевтың өзі осылайша сараң бейнелейді. Ол халқымыз ішінде инженерлік білім алған алғашқы жастардың бірі екенін де, сол кезеңде арнаулы орта жоғары дәрежелі оқу орындарын бітіргендердің саусақпен санағандай аз болғандығын да жазбайды. Тіпті солардың көбі өз мамандықтары бойынша жұмыс істеп үлгерместен, сауатты адамның жетіспейтіндігі салдарынан мемлекет пен халық шаруашылығының басқару мекемелеріндегі жұмысқа жегіліп кететін-ді. Ал, Имантайұлы заманның осы өткінші талабына еріп кете бермей, іздестіруші-геолог есебіндегі өз жұмысын тікелей даладан бастаған біздің тұңғыш инженеріміз еді.

Қазақ даласында жаңа нәрсені жүзеге асыру қиынға түсетін. Керітартпа күш күрессіз берілмеген-ді. Бұқара халыққа солардың өз игіліктері үшін істеліп жатқан істің мақсат-мазмұнын түсіндіретін білімді адамдарға ділгер едік. Қаныш Имантайұлында мұндай білім бар болатын. Ол Семейдің мұғалімдер даярлайтын семинариясын бітірген еді. Ол кезде инженердің кім екенін қыр елі нашар түсінетін де ата-аналар балаларының тек мұғалім, адвокат, сот болғанын армандайтын. Инженер болғысы келген жас адамның одан әрі оқып, білімге молығу жөніндегі үміт-тілегі аталастары мен көптеген туыс-жақындарына тіпті түсініксіз жаңалық еді. «Имантай баласы тас жинаудың оқуына баратын бопты. Артық оқудан ауыса бастаған да» деп ауыл үй, төңірек осылай дүңкілдескен. Осы секілді жел сөзге қарамастан, ықпалды атағы бар құрметті сот қызметінен (1921 жылы Қаныш халық соты болып істеп жүрген) шығып, аш-жалаңаш студенттік өмірге алдын ала көніп, таныстығы жоқ жат өлкеге ат-

тануы болашақ академиктің дәті беріктігін аңғарта-
тын.

Ғылым тарихынан адам жадында мына бір мысал сақталып қалған. Мұнан үш жүз жылдан аса уақыт бұрын Кембридж университетінің профессоры, сол кездегі белгілі математик Бэрроу өзін қызметтен босатуды өтініп, университет ректорына барыпты-мыс. Тек қоятын жалғыз шарты — орнына өзінен әлдеқайда дарынды, ғылым құпияларын одан гөрі тереңірек, өткірірек сезіне білетін жас шәкірттерінің бірі тағайындалса болғаны. Бэрроудың қалауына іліккен мұндай шәкірт Ньютон екен. Ньютонның даналығын білуінің өзін жаңағы ақ ниетті адал жанның ғылымдағы еңбегінің ең көрнектісі болып табылады десек қателеспейміз. Бұл оқымысты атаулыны қызықтыратын-ақ мінез. Менің елім орыс халқының тамаша перзенттерінің бірі академик Михаил Антонович Усовты артықша бағалайды, өйткені ол Қаныш Имантайұлы тағдырының шешуші қалтарысында кездесіп, жасөспірім ауыл жігітінен болашақ көрнекті оқымыстының келбетін алғаш рет аңғара білді.

Томскі технология институтында Қаныш Сәтбаевтан бұрынырақ оқыған профессор Әлімқан Ермеков студенттер тағдырына, әсіресе, шеткі ұлт аймақтарынан келген жастар тағдырына араласа жүру — Усовтың өмірлік ережесі еді дегенді айтады. Кейбір студенттер, соның ішінде Қаныш Сәтбаев та Усовтың үйінде ұзақ тұрған. Усов қазақ өлкесін жақсы көретін, өткен күндердің көзге ілінбес қыл дәнекерлері оны қазақ халқымен байланыстырып жатқан сияқты еді. Ол атақты геолог, саяхатшы, фантаст жазушы В. А. Обручевтің шәкірті және серіктесі еді. Обручев пен Усов екеуі де революцияға дейінгі орыстың ғажайып интеллигенциясы өкілдерінің бірі, қажымас жинакес, географ, этнограф Г. Н. Потаниннің достары болатын. Қаныш Имантайұлы Томскіге келерден бір жыл бұрын Потанин сексен бес жасында дүние салған. Потанин біздің Шоқан Уәлихановтың ең таңдаулы достарының бірі еді. Омбының кадет корпусында Шоқан екеуі бірге оқыған, оқудан кейін қызметті бірге атқарысқан. Шоқанның өзі, әкесі, туысқандары туралы ең жылы лебізді естеліктер қалдырған да осы Потанин. Қаныштың естуінше, ол өлерінен бес жыл бұрын студент Әлімқан Ермековке ілесіп қазақ өлкесіне келіп, Баянауылға жақын жердегі қазақ достарында қонақтап, кәрілігіне қарамай, халықтың әңгіме-аңыздарын, әндерін жинастырумен, жазып алумен шұғылданған. Қаныш Имантайұлының та-

маша ұстаздарының қолдарын кезінде Шоқанның осы сырлас досы қысқан еді олай болса Шоқан қолының жылылығын сақтаған да осы қолдар болатын. Жас Қаныштың Томскіге келуіне орай менің халқымның ең көрнекті перзенттері Шоқан Уәлиханов пен Қаныш Сәтбаев есімдерінің бір жіппен өрілгендей байланысып жатуының өзі тамаша емес пе! Әрине, Шоқанның ертегідей тамаша өмір жолы Обручев пен Усов араларында талай-талай өңгіменің желісі болған; Шоқан сол орыс достары арқылы арманшыл жас Қанышқа, мүмкін, қол созып, оны ғылым шыңдарының басына батыл өрмелеп шығуға шақырып тұрғандай көрінген де болар.

Жедел дамыған республика өмірінің көптеген салаларына өзінің беделді пікірімен батыл ықпалын тигізген оқымысты және қоғам қайраткері, ақыл-парасатқа бай академик Сәтбаевтың өмірі мен творчестволық жолын зерттеу ісі енді-енді басталуда. Сәтбаевпен істес болғандардың ішінен оның жеке басына бейтарап пікірде қалғандар сирек-ақ кездесер. Сондықтан да Қаныш сияқты ерекше тұлғалы адамның тындырған іс-әрекеттерін оймен бірден шолып, толық жан-жақты қамту — оның замандастарының қолынан келе бермес. Алайда, біздің Қанекеңнің әріптесі белгілі академик Д. В. Наливкиннің жуырда айтқан мына бір пікірі талассыз ақиқат сияқты. «Егер Қаныш Имантайұлы бұдан жүздеген жылдар бұрын өмір сүрген кісі болса кім боларын айту қиын. Әрине, ақын болмас еді. Өйткені, ол тым нақтылы істің адамы еді. Жаңа қалалар салу, аспанмен тілдескен үлкен, алып құрылыстар тұрғызу — міне, бұл сияқтылар Қаныш қабілетіне лайық келетін. Бірақ, бұ да оны қанағаттандырмас еді. Ол ұланғайыр ой-білімнің, ауқымы зор талаптардың адамы болатын. Оны шексіз-шетсіз құпия сырлары бар барша табиғат қызықтыратын. Сондықтан да оған бір ғана қызмет — ғылымға басшылық ету ғана лайық еді. Қаныш Имантайұлы сол ғылымның нағыз басшысы болды да. Қандай жұмысты бастамасын, жұмыс қандай көлемді болмасын, ол үнемі соның талассыз жетекшісі бола қалатын да, жұмыстың құндылығын арттырып жіберетін».

Бұл адамның іс-әрекеті зор, қарекеті сан алуан. Ақындар ол туралы өлеңдер жазса, жазушылар оның парасатты бейнесіне қызықты, ал халық оның есімін аңызға айналдырып жіберді.

Өзге балалар асық ойнағанда кішкентай Қаныш таспен ойнауды жақсы көреді екен және түсі өзгешелеу тас

кездесе, содан көз айырмай үнілгенде, кең маңдайы қатпарлана бастаушы еді деп, бірде оның құрбыларының еске алып отырғанын естіп ем. Кішкентай кезінде Қаныш Имантайұлы өзге балалардай бәрін ұмытып, асық та ойнаған шығар, қозы қуып, құлын-тайға мінген де болар, ойын қуанышына беріліп келіп, суық жел өтінде тоңуы да мүмкін; сондықтан тас қасиетін түсіну үшін оның ерекше ойлана қалуы неғайбыл нәрсе секілді. Бірақ қарапайым халықтың қалтқысыз көңілінен туған әңгімелерге кешірімді болайық. Өйткені, халық өзінің сүйікті ұл-қыздарын сирек ұшырасатын ерекше қасиеттерге бөлеп сөйлемей тұра алмайды. Қаныш Имантайұлының халыққа бола және халық үшін жасаған батырлығы мен батылдығы, табанды еңбегі мен әрекеттері, кеңге құлаш серметкен шабыты мен көрегендігі бүгінгі біздер үшін үлкен өнеге.

Біз бұл тұста бірінші академикіміздің есімімен және қызметімен тікелей байланысты үш нәрсеге соқпай өте алмаймыз. Алдымен айтарымыз — еліміздің мыс қоймасы — Жезқазған, Ұлытау Кен ауданы. Геологиялық барлау жұмыстарының білгір ұйымдастырушысы және қажымас геолог-іздігіруші есебінде Қаныш Имантайұлының асқан қабілеттілігі бірінші рет осында көрінді. Сосынғы сөз — Қазақ ССР Ғылым академиясының геология институты. Осы өзі ұйымдастырған институтта Қаныш Имантайұлы ғұлама ғалымдығын танытты және жатпай-тұрмай Жезқазғандағы он бес жылдық тәжірибе жұмыстарында кезіккен көптеген деректерді жинастырумен болған-ды. Бір кереметі сол деректердің арасындағы сезілер-сезілмес байланыстарды тауып, талай ғылыми қорытындылар жасай білген-ді. Осының бәрі кейін, институттың ғылыми жұмысына дербес бағыт беріп қана қоймай, зерттеу, іздену жұмыстарын кеңінен өрістетуге, институтты белгілі ғылыми мекемеге айналдыруға жол ашты. Үшінші айтарымыз — Қазақ ССР Ғылым академиясы; Сәтбаев соның бірінші президенті болды, республикадағы ғылыми ойдың осы бір ордасын еліміздің ең құрметті ірі ғылыми орталықтарының біріне айналдырған көптеген бағалы бастамалардың рухани жетекшісі болды.

Республикамыздың Жезқазған, Ұлытау аудандарында (Жезқазған қаласы қазір солардың екі аралығында) мыс пен көмірдің революцияға дейін алынып келгені мәлім, бірақ олар жердің бетінен кездейсоқ табылған кендер еді. Осыларға қарап, кені бар жерлердің халық шаруашылық

маңызы туралы айта қоюдың тіпті мүмкіншілігі жоқ еді, өйткені бағалы қазба байлықтарының қорын да, кендегі бағалы металдардың үлесін де, жатқан тереңдігі мен тұртүсін де ешкім білмейтін. Егер мұндай жұмысқа күрделі техниканың (бұрғылау станоктары мен оларға қажет жөндеу жабдықтары, механикалық қызмет, тағы басқалар), маман кадрлардың, жағдайдың керек болғанын есепке алсақ, үзіліссіз жүргізілетін барлау жұмыстарының қаншалықты қиындайтынын көз алдымызға келтіруге болады. Орталық Қазақстанның осы сілеміндегі аса күрделі қабат-қабат тау жыныстарын зерттеу үшін апталар мен айлар жетпес еді, жылдар керек еді. Оның үстіне жазы аңызға, қысы сақылдаған сары аяз боп келетін шөл-далалы бұл аймақ ең жақын деген темір жол бойынан төрт жүз шақырымнан да артық қашықтықта жатқандығын еске алған жөн.

Жас инженер осы қиыншылықтардың бәрін жеңген болатын. Жергілікті тұрғындар бұрғылау ісін үйренді. Тасымалмен жететін құрылыс ағаштарын керексінетін үлкен құрылыстар орнына станоктар төңірегіне киіз үйлер тігілді. Бір сөзбен айтқанда, жұмыс басталғаннан кейін екі-үш жыл өткен соң талас тудырмас нағыз ғылыми деректер алынды, сол деректер біздің елімізде үлкен Жезқазғанның негізін қалады. Дүние жүзіне мәлім рудниктер, байыту фабрикалары мен мыс балқыту заводы бар Жезқазғанның Сәтбаев атындағы кен-металлургия комбинаты республикамыздың социалистік индустриясының үлкен орталығы Жезқазған қаласында жаңа ғана іске қосылып тұрғанда жас геологтың сол кездегі үміт-арманын қазір көз алдымызға елестету оңай. Бұл үміт-арман Сәтбаевтың 1932 жылы жарияланған «Жезқазған мыс-кен ауданы және оның минералдық байлықтары» деген алғашқы еңбегінде қорытылып, нақтылы техникалық-экономикалық дәлелдермен әрі түсінікті, әрі қысқаша баяндалған. Геологиялық іздестірулер жүргізген алғашқы жылдарда-ақ барлау жұмыстары нәтижелерінің орасан маңызы болатынына Қаныш Имантайұлының көзі жеткен. Сондықтан да «Жезқазған болашақта дүние жүзіндегі мысқа ең бай өлкелердің қатарына қосылады да, тіпті көп кешікпей Американың белгілі мысты аймақтарының көпшілігі-ақ бірінші орынның жүлдесін Жезқазғанға амалсыздан береді» дегенді көрегендікпен батыл айтқан.

Әрі жаңа, әрі батыл бастама алғашқы кезде көпке түсінікті бола қоймайтыны мәлім. Бетпақ даланы бұрғылау агрегаттарының шуылымен жаңғырықтырып, Орта-

лық Қазақстанның аңызатан қаңсыған шөлейтті жерлерін ерсілі-қарсылы шарлап жүрген талапты жандардан тым алыста отырған кейбіреулер дала кезген геологтың айтқандарына шүбәлана қарап, оның әрекеттерін жастық шақтың қызбалығына балайтын. Сәтбаев жыл сайын, тіпті кейде жыл ішінде әлденеше дүркін келіп, жұмысты онан әрі кең көлемде ұлғайта жүргізу қажеттігін дәлелдеп, қаражат сұрауға мәжбүр болушы еді. Бұл үшін асқан төзімділік пен сабырлылық, табандылық пен қайсарлық керек болса, соның бәрі Қаныш Имантайұлынан молынан табылатын. Ақыры, іс насырға шауып, 1933 жылы сол кездегі геология комитеті Жезқазған ауданында барлау жұмыстары мүлдем тоқтатылсын деп шешім қабылдады: қайнаған жұмыстың үні өшіп, ысылып, үйреніп қалған ондаған, жүздеген мамандар жұмыссыз, жабдық-аспаптар иесіз қалды. Егер осы жұмыстың басында Сәтбаев болмағанда, елімізде Үлкен Жезқазғанның игерілуі көп жылға кешеуілдеуі де ғажал емес еді. Бәлкім, тіпті, осы процесті біз жаңадан бастап жүрер ме ек, қайтер ек?! Бірақ, халық даналығы өз тарихының шешуші кезеңдеріне өмірдің толғағы жеткен мәселелерін іске асыру үшін күш-жігерін дер кезінде сарқа жұмсай білетін ұлдарын алға шығарып, соларды рухтандыра білген ғой. Қаныш Сәтбаев іс жүзінде халықтың осындай ұлы перзенті екенін көрсетті. Жұмысты онан әрі жүргізе беруге қаражат іздестіре бастады. Ең әуелі Жезқазған ауданындағы іздеу жұмыстарын бірінші кезектегі маңызы бар іс екенін дәлелдеу керек болды. Ақыры, Сәтбаев 1934 жылдың декабрінде Серго Орджоникидзенің қабылдауында болды. СССР Атқару Комитетінің сессиясында Орджоникидзе айтқан мына сөзді сол қабылдаудың нәтижесі деп тануға керек: «Таяудағы уақыттың ішінде бізге Үлкен Жезқазған комбинатын салу құрылысына кірісуге тура келеді. Онда мыс кенінің ең бай қоры бар. Бұл кен темір жолдан алыс, Орталық Қазақстанның түкпірінде жатыр, темір жолды Қарағандыдан Жезқазғанға жеделдетіп салу қажет».

Үлкен Жезқазғанның жан-жақты жоспарын жасау, Жезқазған байлығын бұрынғыдан да тереңірек зерттеу ісі осылайша іске асқан болатын. Сәтбаевтың басшылығымен Қазақстанның геологтары, басқа да көптеген мамандар коллективі орасан жұмыстар атқарды. Өмір тәжірибесінде қатал логика ұстанған, талассыз дәйектемелерді бәрінен де артық бағалайтын осы сергек мінезді, ақиқатшыл адам ғылым мен техниканың өзекті мәселелеріне келген-

де, сол мәселелердің халық игілігіне тиімді екенін сезгенде шын жүректен тебірене білетін және шабыткер ақынша толғана білетін. «Ұлытау үстінен тұңғыш рет завод гудогының үні естілгенде, Қазақстанның түкпір-түкпірінен оған сөзсіз қуатты үн қосатындар табылады. Бұл жаңғырығуды күшейтетін: Ұлытаудың шар тарапқа жайылған тарихи атағы мен орталыққа орналасуы, қазақ халқының білім құштарлығы мен табиғатынан әншілік өнерге, әсіресе, жаңа әндер шығаруға бейімділігі, торығу мен зарығу әндерінің орнын енді басқаша әндер, батырлық пен күш жігерге толы әндер басады. Олар өрге көтеріп келе жатқан Қазақстанның, индустриалды жаңа Қазақстанның әндері болып шырқалады» деп жазып еді ол.

Жас геологтың жанына дамыл бермей, үздіксіз мазасын алған іс — өз республикасын индустрияландыру ісі еді; сол іске жас геолог үлес қоса да білді.

Қаныш Имантайұлы Сәтбаев оқымысты геолог қана емес, қандай ілім саласында болсын, ойлауға қабілеттілікті керексінетін таза ілімдер деп аталатындардың бәрінен де хабардар ғұлама еді. Нағыз шынайы таланттың қашан да жан-жақты келетін әдеті ғой. Ол жекелеген ғылыми және ғылыми-техникалық мәселелерді шешуден күрделі мәні бар зор көлемді мәселелерді қорытуға қысылмай көше беруші еді. Республикамызды индустрияландыру тарихындағы елеулі оқиға — Үлкен Жезқазған мен Жезқазған — Ұлытау кен аймағын зерттеудің өзі-ақ ұлы істердің қатарына тамаша адамдар өмірі қатарына қосуға жетіп-ақ жатыр. Ал, біздің бірінші академигіміз үшін бұл тек алғашқы қадам ғана болған. Жезқазғандағы ойдағыдай жүргізілген жұмыстарында айтарлықтай көп деректер жинастыра білген, сол деректер жайлы көп ойланып, толғана білген тәжірибелі геолог СССР Ғылым академиясы Қазақстан филиалының геология ғылымдары институтын басқару қызметіне ауысып келгенде, алдағы ісі оның геологиялық ізденістерінің табиғи жалғасы болып қала берді, ғылыми қорытындылар, тиянақты ғылыми пікірлер туғыза берерлік жалғасы болып қала берді. Геология ғылымдары институты жүргізген зерттеу жұмыстарының аса жемісті болғандығын осыдан деп білу керек. Әлгі институтта жұмыс істей жүріп және өсіп келе жатқан зерттеушілер коллективіне басшылық ете отырып, Қаныш Сәтбаев металлогения деп аталатын ғылымды жасаушылардың бірі болды. Бұл ғылым Сәтбаевтың зерттеулері арқасында пайдалы кен жер үстінде қай алқапта, қай нүктеде шоғырлануы мүмкін екенін анық болжауға және

геологтарға кені бар жерлерді іздестіру ісін көп жеңілдетерлік болжамды карта шығаруға мүмкіншілік берді. Металлогения негізінде жатқан идеялар жемісті боп шықты, соның нәтижесінде геология саласындағы басқа күллі ғылымдардың дамуы барысында металлогения ғылымы көрнекті орын алады. Сәтбаев өзін, ұстазы академик Усовтың идеясын жалғастырушымын деп қана түсінді. Бірақ белгілі профессор Ф. И. Шахов 1960 жылы Сәтбаевтың тірі кезінде-ақ: «Сәтбаевтың «Күрделі структуралы регионалдық металлогениясының тәсілдері» бағыты жөнінен М. А. Усов жасаған схемамен үндес болғанымен, бірақ одан әлдеқайда жетігірек, ілгірірек жатыр» деп жазғаны бар. Академик Д. И. Щербаков былай дейді: Қ. И. Сәтбаев болжамды карталар жасау үшін геология ғылымдарының барлық тарауларын, сондай-ақ геофизика мен геохимияны да іске қосу қажеттігін түсініп, геология ілімдерінің түрлі-түрлі тарауларындағы қызметкерлер мен тәжірибеге молыққан геологтардың басын қоса білді. Оның ғылыми ісінің асқақ белсенділігі де осыдан көрінеді. Бұдан шығатын қорытынды мынадай — геология ғылымдарының іс жүзіндегі жер асты қоймаларын зерттеу ісі соңғы біраз уақытқа дейін зерттеулер мен іздестірудің түрлі-түрлі тәсілдерімен жүзеге асырылып отырған және осы тәсілдерге сәйкес геология ғылымдары сала-салаға бөліне берген.

Міне, Сәтбаев сықылды көрнекті ғалымның, металлогения ғылымының басшысы болған ғалымның ілімдерді қаншалықты терең меңгере білгендігін, қандайлық зор ұйымдастырушылық қабілеті болғандығын осылардан-ақ түсінуімізге болады.

Жалғыз Үлкен Жезқазған ғана емес, республикамыздағы көптеген қазба-кен байлықтарының ашылуы және пайдаға асырылуы, әсіресе, Орталық, Солтүстік Қазақстан және Кенді Алтай Қаныш Сәтбаев есімімен байланысты. Оның тамаша серіктері, Қазақ ССР ғылым академиясының академиктері Р. А. Борукаев, И. И. Бок, Ш. Е. Есенов, республика Ғылым академиясының мүше-корреспонденттері Г. Ц. Медоев, А. К. Қайыпов, Е. Д. Шлыгин, П. Т. Тәжібаева, Г. И. Щерба, тағы басқа көптеген ғалымдар Сәтбаевтан үйрене жүріп өскендер.

Ғылым біздің қоғамымыздың өндіргіш күші болғаны мәлім. Ғылымға көптеген адамдар қосылуда. Академик Н. Н. Семенов жуықта әрбір үйде дерлік ғылыми қызметкер болады деп есептейді. Ғылым қоғам өмірінде үлкен орын алған сайын ғылыми коллективтерге басшылыққа

және ғылыми істерді ұйымдастыруға үлкен назар аударылады. Ғылым зерттеу саласында көп еңбектенген белгілі профессор Джон Бернал ғылыми жұмыстардың өкімшілігіндегі кісіге оқымысты болу шарт емес деп есептейді. Шамалауымызша, Берналдың бұл пікірі ұйымдастырушылық қабілет пен оқымыстылық таланттың бір адам басында ұштасып келуі өте сирек ұшырасатындықтан туған сияқты. Мұндай адамдарды табу және өсірудің қиыншылығына қарамастан, ғылыми жұмыстардың өкімшілігіндегі адам оқымысты болуға тиіс, өйткені ол академик П. Л. Капица айтқандай, «ғылыми жұмыстың мақсаты мен тегін түсінуге тиіс және орындаушылардың творчестволық мүмкіншіліктерін дұрыс бағалай білуге тиіс, дамып келе жатқан өзекті мәселелердің барлық жағынан жаппай өрістеуі үшін қызметті әркімнің талантына қарай бөліп, күшті мақсатқа сәйкес орналастыруға тиіс».

Геология ғылымдары институтында ғылыми зерттеулерге басшылық ете жүре Сәтбаевтың оқымысты басшы, оқымысты-ұйымдастырушылық қабілетін толық танытқанын айтудың керегі бола қояр ма екен? Қазақ ССР Ғылым академиясы құрылып, оның бірінші президенті болғаннан кейін оның бұл қабілеттері бұрынғыдан әлдеқайда кеңірек көзге түскені шүбәсіз шындық.

1960 жылдың басында мен жоғары оқу орнында жаңа ғана іске кірісіп жүрген оқытушы едім, Қанекең әңгімеге шақырыпты: Қазақ ССР Ғылым академиясының Қарағандыда жаңадан ұйымдасқан химия-металлургия институтына басшылық етуге менің баруым туралы сөз қозғалды. Сондай атақты адаммен кездесуіме байланысты менің жүрексінуім көз ашып-жұмғанша тарап кетті. Менің халқымның үлкендері жасы кішілермен сөйлесердегі әдетіндей Қанекең де әңгімені үйреншікті нәрселерден бастап, менің туыстарым мен ет жақындарымның, жолдастарым мен қызметтес дос-жарандарымның жағдайын, денсаулығын сұрастыра отырды. Әңгіме қызметіме байланысты кафедрада жүргізіп жүрген зерттеулер мен ғылыми, ұстаздық жұмыстарыма қалай ауысып кеткенін өзім сезбей де қалдым. Кафедра жетекшісі, ұстазым, академик В. Д. Пономарев туралы жылы-жылы сөздер айта келіп, Қаныш Имантайұлы жаңа институт алдында тұрған міндеттерді естен шықпастай ұтымды сөздермен иланымды етіп суреттеді, сонымен бірге бастап жүрген ғылыми жұмыстарымның ешқандай бөгеліссіз Орталық Қазақстанның минерал-

дық байлықтарын игеру жөніндегі мәселелермен ұштастырыла жүргізілетіндігі табиғи нәрсе деп, Қанекең оны да еске сала кетті. Менің ғылыми өсуімнің қажеттілігіне ол барынша салмақ сала сөйлеп, онсыз академиялық ғылыми мекеме жетекшісінің шынайы беделі болуы мүмкін емес деген өте ұнамды пікір айтты. Қысқасы, мен одаи жігеріме жігер қосып, қанаттанған шабытпен шықтым.

Сәтбаев өзіне ғана лайық сабырмен сізді сендіре сөйлей білумен қатар өмір бойы есіңізде сақталарлықтай салауатты нұсқаулар да бере білетін. Оның басшылығымен жұмыс істей жүре менің бұған кейіннен көзім жетті. Алайда, Сәтбаев творчестволық коллективтің ерекшеліктерін өзгелердің бәрінен де жақсы білетін, бұл еңбекшілердің қарапайым әкімшілік коллективі емес, творчестволық мүдделердің ортақтығы жағдайында біріккен өз ерекшелігі бар коллектив, сондықтан мұндай коллективтің әдеттегі әкімшілікке төзбейтіндігін ол өзінің барлық ғылыми-ұйымдастырушылық қызметімен дәлелдеп отыратын. Мұндай коллективті ұйымдастырып, оны шыңдау үшін сізде адамдарды сендіре білетін ерекше білгірлік және адамдардың қабілеті мен бейімін аңғарарлық сергектік пен орасан мол сыпайылық болуға тиіс. Ғылымдағы басшы кадрлардың ролін осылай түсінетіндіктен Қаныш Имантайұлы Республикалық академияның көрнекті ғылыми қызметкерлерін қолдау, өсіру, тәрбиелеу, іріктеуден күш-жігерін іркіп қалмайтын. Біреулердің ізденгіштігі, ғылыми жұмыстарға бейімі барлығымен қоса көзге ілінерліктей ұйымдастырушылық қабілеті бар екенін сезсе, ондайларды Қанекең ілтифатқа ала жүретін. Қазір республикамыздағы Сәтбаевпен бірге өскен ең көрнекті оқымыстылар мен ғылыми-зерттеу жұмыстарды ұйымдастырушыларды көргенде, аты көпке мәлім ғылым қайраткерлері, республика академиктері: А. Б. Бектұров, М. И. Горяев, М. Н. Шокин, Д. В. Сокольский, Н. О. Базанова, Т. Б. Дарқанбаев, С. К. Кеңесбаев, С. В. Бәйішев, О. А. Байқоңыров, республикалық академияның мүше-корреспонденттері Н. А. Ермеков, И. К. Қарақұлов, И. Н. Әзірбаев, С. Ш. Толыбеков және басқаларды кездестіргенімде, солардың әрқайсысынан Сәтбаевтан дарыған бір жақсы қасиеттерді сезінетіндеймін. Мүмкін, мұны Сәтбаевтан дарыған деп әрдайым тап басып айтуға және солай түйіндеуге де бола бермес, бірақ соларға Сәтбаевтан дарығанның түпкі төркінін түсінуге болады, өйткені осы заманға лайық республика ғылымын дамыту үшін материалдық және рухани базаны жасау үшін

олар ұзақ жылдар Қанекенмен бірге, бір-біріне қол ұштарын берісіп, қажымай-талмай, құштарлықпен еңбектенген, сөйтіп осы жолда зор табысқа қолдары жеткен, сондықтан біздің бірінші академигіміз Сәтбаев есімінен кейін олардың есімдерін қазір де қошеметпен атаймыз, болашақта да атайтын боламыз. Осы адамдардың әрқайсысы Сәтбаевтың қолдауын көріп, өнер-білімінен өнеге алғаны сөзсіз және біздің бірінші академигіміз өзімен бірге өскен әріптестеріне ұстаздық етумен бірге өзі де солардан көп нәрсені үйренген, сөйтіп оның кемеліне келіп, толысқан ақылына өзінің бір-біріне ұқсамайтын, қайталанбас талантты әріптестерінің ақылынан ала білген көп нәрселер бар болар деген ой келеді маған. Қанып Имантайұлының шәкірттері бойында осы күндерге дейін азайып-сарқылмаған жаңашылдық пен батыллықтың иесі болғандықтан көптеген мәселелерді шешу үстінде арасы алшақ пікірлер айтып, талас-тартыстарға түскен шығар деп те ойлаймын. Бірақ бұл жай олардың нағыз жетекшісі Сәтбаевқа деген ықыластарын кемітпеген, себебі бірінші президент өзін ешқашан да ең соңғы ақиқатты естіруге жаралған пайғамбар дәрежесінде ұстамаған. Қайта, ол әрдайым жеке басының көзқарасына сәйкес келмесе де, өзгелердің пікірін де сыйлайтын творчество адамы қалпынан айнымауға тырысқан.

Осы күні, республика Ғылым Академиясының кең, сәулетті үйіне кіріп, пайдалы қазба байлықтарды іздестірудің жаңа тәсілдерін және минералдық ресурстарды тиімді пайдаланудың технологиялық тың жүйелерін табудан бастап, тірі клеткалардың пайда болу құпиялары мен ғарыш сәулесі қуатының көзін табуға дейін әрекеттеніп, тыныш лабораторияларда еңбектеніп жатқан топ-топ ғылыми қызметкерлері бар ғылыми мекемелер мен көптеген институттарды аралайсыз да қамтылған мәселелердің көлеміне таң қаласыз.

Сәтбаев жетекшілігімен еңбектенген осыншама үлкен жұмыстарды бастаушылардың әрекеттері таңданған көзге кейде бірыңғай жеңіс боп та көріне береді. Ал, шындығына келсек, олар тек жеңіп қана қоймай, қиыншылықтар мен жеңілістерге ұшырап та отырған. Бірақ қиыншылықтар мен сәтсіздіктер үстінде ұлы адамдар күш-жігерлерін шынықтырып, ақыл-ойын жетілдіре түседі, өздерін қоршаған оқиғаларды қабылдау түйсіктерін өткірлей түседі. Республика Ғылым академиясының басшылығына қайтадан шақырылғаннан кейінгі он жылда академик Сәтбаевтың ғылыми-ұйымдастырушылық

қызметіне соншалықты мол жеміс әкелгендігінің өзі сондықтан болар деп те шамалаймыз. Бұл кезеңде халық шаруашылығына көп пайдасы бар ірі-ірі зерттеу жұмыстарын күшейту және онан әрі ұлғайтумен бірге жалпы ғылыми мәні бар іздестіру, ілгері бастыру істерінің негізі қаланды, физика-математика бағытындағы (ядролық физика, математика, механика және басқа институттар) дәлме-дәл ғылымдарды өркендету үшін материалдық-техникалық база жасалды. Осы жағдай Ғылым академиясын табиғат құпияларына адам ақыл-ойының тереңдеп араласып отырған алдыңғы шебінен шығарды. Сонымен қатар Сәтбаев академиялық ғылымның Қарағанды, Өскемен, Гурьев және республикамыздың басқа да облыс орталықтарында қазір ойдағыдай өсіп-өркендеп отырған ірі-ірі мекемелерін құрудың бастаушысы да болды.

Академик Н. И. Веселовский қазақтың тұңғыш оқымыстысы туралы: «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов Шығыс зерттеу ілімінің көк жиегінде құйрықты жұлдыздай жарқ етті де сөнді. Орыс ғалымдары оны бірауыздан үлкен ақыл, парасат үшін жаратылған жан деп тауып, түрік тұқымдас халықтардың тағдыры туралы одан елеулі-елеулі ұлы жаңалықтар ашуды күтетін еді» деп жазған болатын. Октябрь революциясы мен лениндік партияның басшылығы арқасында бірінші академик Сәтбаев пен оның шәкірттерінің тағдыры үлкен бақытқа бөленді. Олар «құйрықты жұлдыздай ағып өтпей» Қазақ совет ғылымының аспанында тұрақты жұлдыздарша жарқырай шоғырланды. Ал, Сәтбаев осы аспан әлемінде таң шолпанандай жарқырайды, сол шолпанның сәулесі кейінгі ғылыми буындардың игілікті еңбегі мен әрекетіне әрдайым жарық жол көрсетіп тұрмақ.

III

«Ғылым мен көркем әдебиетте ортақ қасиеттер көп: бақылау, салыстыру, зерттеу екеуіне де тән; суреткерге де ғалым секілді ойлау мен болжау, яки зейінді зерде қажет».

М. Горький.

Астанамыз Алматыда еліміздің қарт химигі, Қазақ ССР Ғылым Академиясының академигі, Қазақ мемлекеттік университетінің профессоры Михаил Ильич Усанович тұрады. Осы бір үлкен ғалым химия процестері теория-

сын терең қамтып білумен қатар, химиялық эксперименттерден туған талай шытырман мәселелерді оп-оңай талқылап, айқын қорытындылар жасап бере алады. Ғалымның осы бір қасиеті химия ғылымымен шұғылданған адамдарды, әрине, тартпай қоймайды, өйткені химия ғылымы негізінен эксперимент пен тәжірибеге сүйенеді. Сондықтан Михаил Ильичпен әңгімелесу қашан да көп әсер қалдырады. Кездесулеріміздің бірінде Михаил Ильич бір сырының шетін ашқандай болды. «Маған, — деді ол, — замандастарыммен сұхбаттасып, мәжілістесудің ең қызғылықты, ең тартымды тақырыбы — өзіміздің мамандық — ғылыми тақырып. Бірақ мамандығы тым алыс адаммен де жақын сырлас боп кеткен жағдайларым болды. Нанатын болсаңыз, — деп жалғады сөзін ол, — мен Омарханұлы Әуезовпен өте жақсы дос едім, біз жиі кездесіп тұратынбыз, сол өзара ілтифатымыз ол кісі дүниеден кеткенше бәсеңдемеген еді. Мұның өзі жас жағынан қарайлас (ол меней үш-ақ жас кіші болатын) болғандықтан шығар және де біз бір университетте қызмет істедік... Әйтеуір біз бір-бірімізбен кездескіміз кеп тұратын. Өмірде осындай да болады екен!»

Әрине, болады, бірақ бұл екі адамның жақын болу себебі тереңірек жағдайларға, олардың табиғи творчестволық болмысының өзгешеліктеріне байланысты шығар деп ойладым мен. Шынында да М. И. Усанович қазіргі ғылыми жұртшылыққа кеңінен әйгілі қышқылдар мен негіздер теориясының авторы; бұл теорияның тамаша қағидалары қазіргі органикалық, неорганикалық химияның ережелерін жүйелеуде негізгі құралдардың біріне айналды. Осы бір теорияны бұдан қырық жыл бұрын ұсынған ғалым, күнбе-күн, жалықпай сол теорияның қағидаларын бекіте, нығайта түсу үшін, әрірек дамыта түсу үшін дамылсыз ізденісте болды.

«Салынып бітпеген ғылым сарайының әсем сипатын бірден біліп, түсіну асқақ сұлулық пен асқақ ақиқаттан ғана туатын қуанышты сезім» деп еді Д. И. Менделеев. Осы бір ғылымдағы «асқақ сұлулық пен асқақ ақиқатқа» жеткен адамдардың қатарында профессор Усановичті атауға әбден болады. Мұхтар Омарханұлы Әуезовтың бұл кісіге деген ілтифатын да міне осы тұрғыда түсінуге керек. Өйткені, ұлы жазушының өзі де өмір бойы тарихи және өмірлік фактілерді мысқалдап жинастырумен болды, сол фактілерді жинақтап, білгірлікпен қорыта келе ұлы Абай туралы эпопеяны жасады; дәл осы эпопеяда «асқақ сұлулық пен асқақ ақиқат» мәңгі ескіrmес, өзгер-

мес түрде жұртшылықтың алдына келді. Осы екі адамды жақындастырған да олардың сұлулық пен ақиқатты іздеп танудағы ерекше сезімтал түйсігі мен сол сұлулық пен ақиқатты іздеудегі жігер-қайраты сияқты. Ұлы жазушымыз Мұхтар Омарханұлы Әуезов, әрине, творчестволық түйсік пен ақындық сезімнің ешкімді жуытпайтын, ешкімді шалдырмайтын шыңында болған. Осыған байланысты совет әдебиетінің тарихынан мына бір оқиға еске түседі.

Ақын Степан Щипачевтің «Нью-Йорк» деген өлеңі бар. Бәлкім былайша аударуға болатын шығар:

Көп үйді көкке тірелген
Қалапты адам қолдары.
Қаланың өзі бір өлең,
Әлгі үйлер — өлең жолдары.

Табандап тасқа қаланған,
Қаланың өзі шыны, тас.
Ақшалы осы қалада
Ақын деген тым-ақ аз.

Бай банктер — бас кәсіп,
Атағы шыққан осымен.
Манхеттенді тұр басып,
Албастыдай тасымен.

Осы өлеңді автор Мұхаңа арнаған. Мұхаңның өзі осы өлеңнің тууы жөнінде мынадай естелік қалдырыпты. «Біз Нью-Йоркке жақындаған кезде иллюминатордан көк тіреген зәулім үйлерді көрдік. Осының өзі менің қиялымда адам әрбір жолын көкті тіретіп, тастан қатырған дас-тан сияқты болып көрінді. Мен осы ойым мен образымды жанымда отырған Степан Щипачевқа айттым. Ол ұйыды да қалды. Онымен де қоймай, қаланы қасаң өлеңнің тас жолдарына ұқсатқан образыңызды маған сыйға тартыңыз деп жатты да жабысты».

Бұл жерде арнайы атап айтарлық бір жайт бар, ол — Әуезовтың асқан ақын екендігі.

Қазақ халқының ұлы жазушысы Мұхтар Омарханұлы Әуезов тумысында сұлу сезімнің адамы, сондықтан өмірдің, болмыстың, табиғаттың кез келген құбылысын ол сезімсіз түйсінбеген, тек қана сұлу ой мен образ арқылы ғана қабылдайтын адам болған. Бұл — шынында да керемет қасиет.

Тіпті финнің тастарына
Сөз арнаушы ем астары бар —

деп бір орыс ақыны айтқандай, біздің Мұхаң тек өлгіндей керемет ақын болғандықтан ғана сұлу түйсік дегеннен жұрдай, қара тастай мелшиген қатыгез қайырымсыз қаланың, қаржылы қалта ғана билеген саудагер қаланың сараң кейпіне бай теңеу, бейнелі сөз, сұлу салыстырулар тауып, табан аузында өмірді өлеңге айналдырып жіберген.

Мұхаң, сірә, жасында өлең де жазған болар. Бірақ, оқушы қауым оның тек көркем сөзбен жазған шығармаларымен ғана таныс. Бірақ Мұхаңның шығармаларын оқыған кісі, мысалы, атақты француз жазушысы, коммунист Луи Арагонның «...Мұхтар Әуезов — біздің заманымыздың ең ұлы ақындарының бірі» деген тұжырымына қосылмай қоймайды. Өйткені, орыстың ұлы жазушысы Н. В. Гоголь өзінің қара сөзбен жазған «Өлі жандарын» поэма деп атауын еске алсақ, Мұхаңның әрбір шығармасын да дастан, поэма деп атауға өбден болар еді, өйткені, ұлы жазушымыз ең шабытты ақындардың бірі екеніне күмәндануға болмайды. Жасыратыны жоқ, сөзінің аяғы ұйқасқан өлең авторларының бәрі өнерлі ақын емес екендігін көріп те, біліп те жүрміз. Ал, ұлы орыс ақыны Николай Васильевич Гогольдың «Ганс Кюхельгартен» сияқты өлеңді шығармалары жас кезіндегі жаттығуы болғанмен, кейінгі ұлы ақындығына апарар жол еді ғой. Мұхаңда да осындай бір жайт бар.

Мұхтар Омарханұлы өресі биік, өрісі кең жазушы еді. Ол кісінің қалам тартпаған әдеби жанры аз. Оның зергер қолынан өнерге айналмайтын өмір құбылыстары болмайтын. Оның үстіне Мұхаң сыншылық, жалынды публицистикалық мақалаларымен оқушыларға, халыққа әйгілі еді. Ал қазақ Академиясын қолымен құрған алғашқы алты академиктің бірі, Қазақстандағы тұңғыш университеттің профессоры ретінде орасан үлкен еңбектері совет халықтарының әдебиеті, өз төл әдебиетіміздің тарихы, тіл білімі мен аударма теориясы, көркемөнер саласында жүргізген зерттеулері, жоғарыда айтқанымыздай, ұлы жанның тірнектеп жинаған қасиетті қазынасы, өмір шындығының әрбір мысқалынан айнымас нанымды логикаға сүйеніп, әрі шабытты ақындыққа бөлеп қалдырып кеткен аяулы, асыл мұрасы екені — екіншісі біріне мәлім сыр. Пушкиннің сөзімен айтқанда, Мұхаң «...бәрін қамтып, бәрінің тұңғығына жетіпті» деуге болады.

Мұхаң — ылғи даңғылмен зырлап өткен кісі емес. Оның өз басының өмір тарихы мен өнер жолы — қияқалтарысы көп, күрделі сапар.

Мұхтар Әуезовтың суреткер ретінде танылған тұсы — 20-шы жылдардың басы. «Қазақтың ұлттық көркем прозасы,— деп жазды Сәбит Мұқанов,— Мұхтар Әуезовтың Қазақстандағы патриархалды-феодалдық қарым-қатынасты қатал сынға алған «Қорғансыздың күні» повестінен басталады. Қаламгерлік құлашының орасан кеңдігін Мұхтар Әуезов сөз өнеріндегі өзінің осынау алғашқы адымдарында анық аңғартып үлгерген еді. Қазақ халқының революцияға дейінгі өмірінен «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері», «Ескілік көлеңкесінде», «Жетім», «Кінәшпіл бойжеткен», «Оқыған азамат», «Қараш-Қараш» — сынды тамаша әңгімелер сериясын жазады. Бұл шығармалар қазақ әдебиетіндегі күні бүгінге дейін қалың жұрт құмарта оқитын қайталанбас оқиға, керемет құбылыс болып қалып отыр. Туған халқының революцияға дейінгі азапты ауыр тұрмыс-тіршілігін асқан шеберлікпен суреттей отырып, еңсесі түскен әлсіз адамдармен қатар автор күш пен жігер, қимыл мен күрес адамдарының, шын мәнісіндегі мінез бен әрекет иелерінің, Лермонтовтың сөзімен айтсақ: «жалғыз мақсат, жалғыз ой жан жалынын билеген» адамдардың бүтін бір галереясын жасады. Автор өз халқының болашағын осы адамдардың ерлігі мен өрлігінен көреді. Бұл тұста ол қазақ әдебиетінде жаңа туа бастаған тың жанр — драматургияның буынын бекітіп, бұғанасын қатырған. «Еңлік—Кебек», «Аймаң—Шолпан», «Қаракөз» пьесаларын жазып, жұртшылықты тағы бір әсем өнермен сусындатты. Бұл тамаша туындыларда қазақ топырағындағы қат-қабат шекспирлік құштарлықтар мен өшпенділіктер кереметтей көркем көрініс тапқан. Жазушы ұлы революция арқылы оянған халыққа бұрын бейтаныс болып келген сахналық сырлар мен құпияларды тамыр-терөңімен қопара көрсетіп, аса күшті эстетикалық қуатпен ашып берді. Өзінің жазушылық және қоғамдық қызметін жиырма-сыныншы жылдардың басы мен отызыншы жылдардың басына дейінгі он жылдың аралығын қорытындылай келіп, жазушы кейінірек өзінің өмір жолындағы бірыңғай биіктер емес, еңістерді де, ылғи өрлеу емес, кейбір адасулар мен қателерді де ашып жазды. Бұл тек күшті кісіге ғана тән мінез еді. Осы күштілігін Мұхтар кейін күллі жер бетіне пәш етті. Бұл ретте, отты ақын Қасым Аманжоловтың «Мұхтар аға, мықтар аға едіңіз. Мықтылықты көзбен көрдік енді біз» деген.

Жаны адал, жүрегі ақ, сезімі нәзік адамдар ең әуелі өз қарабасына қатаң талап қойып, өзін-өзі алдамайды.

Мұндай адамдар кейде өз қарабасын қайырымсыз жәбір-леуге дайын тұрады. Мұхтар Омарханұлы тегі осындай адам болған. Сондықтан да, біздіңше, Мұхаң өзінің «ада-сулар мен қателерін» ұлғайтыңқырай түскен сияқты; ол — ол ма, тіпті ертеректегі әдеби қызметінің маңызын тіпті төмендетіп те жіберген сияқты. Өйткені, сол кездегі Әуезов болмаса, кейінгі Әуезовтың болуы да неғайбіл екені ақиқат қой. Революция жеңістеріне совет халқы оңай жеткен жоқ. Жаңа дүние штурвалын ұлы көсеміміз Лениннің өзі ұстап, революция кемесін «сұрапыл дауыл-дар мен құйындар» арасынан асқан шеберлікпен аман алып өтіп келе жатқан бұл аласапыран шақта «палубада құламай, сүрінбей, өзін-өзі билеп қалғандар», бір жағы-нан, тым сирек те болатын.

Айталық, Анатолий Васильевич Луначарскийдің өзі, жаңа мәдениеттің жалынды жаршысы болған осы нар-комның өзі сұлулық төңірісінің мәрмәр мүсініне қызыл әскер оғы кездейсоқ тиіп, дақ түсіргенде зиялыға тән жұмсақ аянышпен көзіне жас іріккен уақыт еді. Бұл қалың жұртты «революциялық адымға» шақырған, күллі қауымға «революция үшін жан-жүректен ұйып тындандар» деп жар салған Александр Блоктың өзі «Шихматовадағы кітапхана ертеніп кетті-ау» деп өкі-ніш-шерін қайталай берген уақыт еді. Бұл бармағын тіс-теп, қайтып келу үшін Алексей Толстой эмиграцияға кеткен тұс болатын; ал, Сергей Есениннің «бір аяғы бү-гінде болғанмен, бір аяғы кешегі көне дүниеде» тұрғанын амалсыз ашып айтқан кезі еді.

Міне, дәл осындай кезеңде Мұхтар Әуезовтың кейін өзі мойындаған кейбір идеялық ауытқуларына біраз кешіріммен қараған жан.

Әрине, Мұхтар Әуезовті кескілескен күрестерде қиын мен қиядан түзу жол тапқан Владимир Маяковский не-месе Сәкен Сейфуллин секілді қайраткер еді деу қиын. Бірақ, дәл осының есесіне, Мұхтар Әуезов, бір жағынан, салауатты да парасатты ойшыл, ақындық данагөйлігі шығыс мәдениеті жөніндегі терең білімдермен молынан суарылған көреген болса, екінші жағынан, «қиындығы қияға» маңыған сонау Карамзин заманынан революция-ға дейінгі Россияның әдеби өмірінде өбден белең алған буржуазияшыл декаденттік «таза өнер» өкілдеріне де ойша барлау жасаған-ды. Осындай екі жақты жүк боль-шевиктік партияның нұсқауымен күллі халқымыз жүріп жатқан бірден-бір түзу жолды бар болмысымен қабыл-дауға толықтай мүмкіндік бермеді. Сол кездегі аз ғана

қазақ интеллигенциясының басым көпшілігі осы қарама-қайшылықтар мен кедергілерге сүрініп те, мүдіріп те жатты; соның бірі Мұхтар Әуезов еді. Әйтсе де, ол дәуір тынысын шын жүрегімен, бар жанымен сезе білді және қазақ халқының ұлы орыс мәдениетінің өміршең өрісіне шырқай шығуының жанқияр жаршысы болды. Бұл тұжырымымызға оның сол тұстағы әдебиет, театр, драматургия туралы мақалалары дәлел. Мұхтар Әуезов — қазақтың «шын мәніндегі европалық» көркем прозасы ғана емес, сонымен бірге, қазақтың көркем театрының да негізін салушы.

Байқап қарасақ, Мұхтар Әуезов өз ғұмырының жиырма жылын қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың өмірін, творчествосын, ол жасаған дәуір арқауын көркемдікпен бейнелеуге жұмсапты. Бұл шын мәнісінде алып еңбек, тек осы еңбектің нәтижесінде ғана Мұхтар Әуезовтың әлемге әйгілі «Абай» тетралогиясы дүниеге келгені мәлім.

1904 жылы Абай қайтыс болғанда, Мұхтар Әуезов жеті жаста еді. Ол ұлы ақынды тірі кезінде көріп үлгірген-ді. Бірақ бұл көру оны роман жазу үстіндегі қиындықтардан құтқара алмады.

«Романды жазбас бұрын мен ақынның өз өмірі мен творчествосын зерттедім. Ақын шығармаларының толық жинағын редакцияладым, өмір жолы жайлы очерк жаздым, ақынның өзі мен өмір сүрген дәуіріне қатысы бар тарихи деректер іздеп, жинастырдым, өзімнің досым, қазақ мәдениетінің тарихын жете білетін орыс жазушысы Леонид Соболевпен бірігіп, ақын өмірінің соңғы жылдарын суреттейтін «Абай» трагедиясын жаздым. Мәселе мынада: Абайдың өмірі, қызметі, сырт бітімі мен ішкі болмысы хақында баспадан жарық көрген, не жазып қалдырылған ешбір дерек жоқ. Абайдың не өз архиві, не күнделіктері, не хаттары, не мемуарлары, я болмаса Абай туралы замандастарының естеліктері мүлде жоқ. Абайдың өмірі туралы, романдағы оқиғалар жөнінде мен Абайды көрген, Абайды білетін адамдармен әңгімелескен тұста ғана көп нәрсені анықтап отырдым.

...Бірақ бұлайша материал жинаудың өз қиындығы бар-ды. Мен өзім кездескен егде адамдардың көнерген бұлыңғыр жадынан өткен өмір жайлы сыр түйіп, шындық біліп отырдым; көп жайды өзімше саралап ойлауға, бүгін біреуден білген дерегімді ертең өзгеден алған мәліметіммен салыстырып отыруға тура келді. Бұл естеліктердің өзіне үлкен ұқыптылық пен сақтық керек еді.

Бейнелеп айтсам, әлдеқашан бел асып кеткен керуеннің жұртына кешігіп жеткен жолаушы сөніп қалған от орнынан бір қызғылт шоқ тауып алып, соны демімен үрлеп тұтатпақ болды десек, романға материал жинау үстіндегі менің халім де осы әрекетке ұқсас еді».

Мұхаң осылай деп жазған еді.

Шынында, егер осы бір оттың орны Абай және оның творчествосы болса,— сондағы өлеусіреп, сөнуге айналған шоқты үрлеп жандырып, қайта маздату үшін ерекше кең тыныс керек екеніне, асқан ептілікпен шұғыл, жедел үрлей білу керек екеніне күмәндануға болмас, өйткені ол от ерекше дарынды адам жаққан от еді. Осыдан Мұхаңның Абай жөніндегі романды жазғандағы екінші бір ерекшелігін байқауға болады. Бұл ерекшелікті Мұхаң, ерине, өзі айта алмаған. Бұл ерекшелік мынадан: дана адамның күрделі табиғаты мен ішкі болмысына терең үңіле біліп, сол табиғат пен болмысты жарыққа шынайы күйінде шығаруы үшін жазушының өзі кемінде кемеңгер талант иесі болуға тиіс. Бүгін біз Мұхтар ағамыз таланттың иесі еді, сол талантын ұлы Абайдың бейнесін, оның өмірі мен ортасын алдымызға әкеліп беруге жұмсап, өз халқына ешбір өлшемге сыймайтын қызмет етті деп бағалаймыз. Бұл қызметтің ұлылығын айтсақ, Коммунистік партияның арқасында қараңғылық пен түнектің шыңырауынан дүние жүзінің ең мәдениетті халықтарының деңгейіне көтерілген қазақтың социалистік ұлтының мәдени өмірінде Мұхтар Әуезовтың Абай жайлы роман-эпопеясы көркем әдебиеттегі көрнекті құбылыс қана емес, ол соқтықпалы соқпақсыз заманда өзінің көрегендігін, болашаққа деген берік сенімін кейінгіге қалдыра білген кемеңгер Абайдың ерлік рухына біздің заманымыз орнатқан ұлы ескерткіш дер едік. Осы роман-эпопеясы арқылы Мұхтар Әуезов өз есімін Абай есімімен ажырамас туыс, егіздей ете білді деуге керек. Ол оның даңқын жаңғыртты және оның рухани байлығының кең бұлағынан сусындайтындардың санын миллион есе көбейтті.

Абай кемеңгер ақын еді. Ол басқа орта мен басқа бір жағдайларда туғанда атақ-даңқы Шекспир мен Гетеден кем тарамас еді, кем оқылмас та еді. Бірақ ол қараңғы, артта қалған көшпелі халықтың ұлы еді. Соның өзінде бұл қуатты рух ақындық даналықтың асқақ шыңына көтерілді. Ол өз өлеңдерін оқыған сайын жаңа, соны ой туғызарлықтай етіп, жалпы адамзатқа тән, ішкі сыры тұңғыық ғақлия пікірлерін зергердің қолынан шыққандай мінсіз етіп ұсына білді. Ол өз өлеңдеріне бұрын бол-

маған, естілмеген биік талап қойды, сондықтан да оның ақындық туындыларының әрбір жолында, шын мәнісінде, А. Н. Некрасов айтқандай: «Ой пікірге орын көп, сөзге ғана орын аз» болды.

Ақындық өнерге Абайдан бұрын бірде-бір қазақ ақыны мына төмендегі тұрғыдан қарап көрмеген-ді.

Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.
Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол — ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі мадан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Міне, Абайдың ақындық өнерден талап еткені осы еді, сол талапқа сай, өзі де «қиыннан қиыстыра» білген еді. Бірақ осындай талғамның иесі болып, өлеңді маржанша тізе білген ақынның алғашқы жинағы оның қазасынан бес жыл кейін 1909 жылы ғана басылды. Ал орыс тіліне Ұлы Октябрь Социалистік Революциясынан кейін ғана аударыла бастады. Сонда да күні бүгінге дейін Абай поэзиясы орыс және Совет Одағының басқа халықтары арасында өзіне лайық, өзіне орайлы орын ала қойған жоқ. Оның себебі белгілі. Орыс ақыны Василий Андреевич Жуковский бір кезде «Прозаны аударушы автордың құлы, поэзияны аударушы автордың бәсекелесі» деген екен. Өзге тілдің оқырманына Абайды өз мәнінде жеткізу үшін ең алдымен аудармашымыз Абайға тең ақын болуы керек. Мысалы, қазірге дейінгі аудармашылардың бірде-бірі Абайдың өзі сынды бір ғана ұйқастан тудырған жүзге жуық маржандай жолдарды тізуге бата алған жоқ. Жалпы алғанда бұл көптеген ұлы ақындардың тағдыры. Айталық, алып Пушкин, әсіресе оның «орыс өмірінің энциклопедиясы» аталған «Евгений Онегин» Батыста біздің көрнекті прозаиктеріміз бен олардың шығармаларынан гөрі әлдеқайда аз тараған. Фридрих Энгельс «Онегинді» орыс тілін әдейі үйреніп барып оқығанда, оның түп нұсқадағы шумақтарының өсемдігі мен өсерлілігіне қайран қалғаны белгілі ғой. Абай Пушкиннің үзінділерін аударды. Қазір Пушкиннен өз замандастарымыз жасаған жақсы-жақсы аудармалар да бірқыдыру. Бірақ қалың оқырман әлі күнге орыстың ұлы ақынын негізінен, Абай аудармалары арқылы таниды. Сонда, Абай аудармаларының көркемдігі, өсемдігі, көңілге қо-

нымдылығы неде дейсіз ғой?... Бұл түсінікті: данышпанды данышпан аударған. Осыдан орыс оқырманына Абайды қайталанбас сұлулығымен жеткізетін ақын туар деген ой келеді.

Әйтсе де халқымыздың, Ұлы Абайдың бақыты бар екен: қазір ол әлемдік және одақтық оқырманға басқа жолмен — Мұхтар Әуезовтың эпикалық тетралогиясы арқылы жетіп отыр. Ұлы Абай өлеңдерінің әрбір жолы бүкіл әлемдік поэзия мен ойдың өзге алыптарымен бірге қалықтауға жарайды, бірақ сол кездегі дала шындығының қарғыс атқан жағдайлары поэзияның осы бір ғажайып құсына қанатын кеңінен қағуына мүмкіншілік бермеген. Қазірде біз қазақ совет жазушысы Мұхтар Әуезов баға жетпес ерлік жасады деп айта аламыз, бұл ерлік ақын рухының тереңіне жіті үңілуі арқылы бар ұлылығы мен сұлулығын одақтық және әлемдік оқырмандарға жеткізгендігінде жатса керек.

Мұхтар Әуезов өзінің ең басты перзенті — Абай жайлы романдардың жазылуы үстіндегі кездескен қиыншылықтарды атай келіп, былай деп жазды: «Бірақ совет жазушысының сенімді көмекшілері социалистік реализм өдісі, өткенге сын көзбен қарай білу, орыс классиктерінің реалистік ұлы дәстүрлері — мені талай қиыншылықтардан жетектеп алып шықты. Абайдың өзі де мәңгі жасайтын шығармаларымен көмектесіп тұрды». Бұл пікірдің соңғы қорытындысына назар аудару керек сияқты. Профессор Евгения Лизунова таяуда Мұхтар Әуезовтың творчестволық шабытының көздерін зерттей келе романшының есейген Абайды бейнелеу үстінде Абай өлеңдерінің ізімен ілгерілеп отырғанын және Абай жырлары жазушы шабытының тұтануына, жалын атуына ұшқын шашқан шақпақ іспеттес болғанын көңілге қонымды етіп, дәлелдеп берді. Шын мәнінде Әуезов үшін Абайдың өз творчествосы образдардың, ойлардың көңіл-күйлерінің ұлы ақын мен оның төңірегіндегі сан-алуан мінездердің қалыптасуына қатысы бар психологиялық детальдардың тууына негіз болды. Осыған байланысты Мұхтар Әуезовтың Абай жайлы романдарының тағы бір ерекшелігін атап өткен жөн. Тегі, бұл эпопея үшін ұлы ақынның ғажайып шығармалары негізгі арқау, «ең басты документ» болған, ал, эпопея болса, Абай творчествосының күллі ақындық қасиетін, ойшылдық тереңін жан-жақты аша білген сыр сандық дәрежесіне жеткен.

Мұхтар Әуезовтың Абай жөніндегі романдарының тағы бір елеулі ерекшелігін академик Қ. Сәтбаев айтып өт-

кен еді: «Әуезовтың «Абай» романын тек қана аса әдемі көркем шығарма деп ұғынуға болмайды, сонымен бірге ол аса бағалы ғылыми еңбек болып табылады. «Абай» романы ғылымның әртүрлі салаларындағы ғылыми қызметкерлердің назарын аудармақ. Бұл кітапты Қазақстанның өткенін зерттеуші тарихшылардың бірде-бірі оқымай өтпес; ғалым-филолог мұнан ауыз әдебиеті жөнінде, қазақ әдебиет тілінің қалыптасқан кезеңі жөнінде көптеген деректер табар. Ғалым-этнограф бұл кітаптан әлдеқашан өтіп кеткен мезгілдердегі әдеп-ғұрып туралы қызғылықты мәліметтер алар. Ғалым-экономист XIX ғасырдағы халықтың мал шаруашылығы туралы, ол кездегі таптық күрестің ерекшелігі жөнінде әрі айқын, әрі шынайы көріністерді сезінер. Заң ғалымдары сол кезде өріс алған шариғат пен би билігі сияқты дала заңы жөнінде бағалы деректер табар».

Осыған қоса біз өз тұрғымыздан Мұханның осы бір шығармасының орасан ғылыми, тіпті жалпы адамзаттық мағынасы бар ерекшеліктері жазушының шексіз шеберліктен туған көркемдік әдістеріне, оның «тілге жайлы, жүрекке жылы тиген» сөзінің асқан әсерлілігіне, қазақ тілінің лексикасын байыта төккен сөйлемдеріне негізделуін айта кетер едік.

Мұхтар Омарханұлы Әуезов ең алдымен шебер суреткер, шабытты ақын еді дедік. Бірақ Мұханның ғылымдығы жөнінде, Мұханның ғылымдағы ұйымдастырушылық қызметі жөнінде ештеме айтпасақ, осы ұлы адамның творчестволық тұлғасын солғындатып алған болар едік. Мұхаң ең көрнекті Абайтанушы бола тұра, сонымен қатар қазақ және қырғыз фольклорінің үздік білгірі, зерікпес зерттеушісі еді. Мұханның әдебиет тануға бағыштаған көп еңбектерінің ішінде қырғыздың батырлық дастаны «Манасқа» арналған зерделі зерттеуі ерекше орын алады.

Қазірде біздің социалистік болмыста ағайындас халықтар әдебиетінің көркем ескерткіштері өзара оқып-білу, өзара туысу объектісіне айналды. Ал, М. Әуезов «Манас» эпосы жайлы көп жылдық зерттеуін әлдеқашан сонау отызыншы жылдарда-ақ бастаған-ды. Біздің халқымыздың өз мәдениетін, өз әдебиетін маркстік-лениндік тұрғыдан зерттеу істері жаңа ғана басталған шақта, бұрын езілген көпшіліктің рухани сана-сезімін көтеруге бағытталған істердің алуан қиыншылыққа толы кездерінде, үлкен жазушының басқа халықтың ауыз әдебиеті мұрасымен айналысуы адам таң қаларлық әрекет.

Академик Әуезовтың қырғыз халқы мәдениетінің ұлы ескерткішіне осынша маңыз беруінде екі түрлі мағына бар-ау деген ой келеді.

Мұхтар Әуезов тарихи құбылыстар мен фактілерге сүйене отырып, сол кездегі барлық тарихи болмыстың панорамасын бірден шолып, көз алдына келтіре аларлықтай үлкен дарын иесі. Міне, осы себепті ол Абай творчествосы мен бейнесі арқылы қазақ халқының революцияға дейінгі тұрмысы мен өмірінің тұтас көрінісін бере алады. Бұдан, біздіңше, мынадай бір қорытындыға келуге болады. «Манас» қырғыз халқының әрі «Илиадасы» әрі «Одиссеясы». Өйткені, бұл даналық жыр жинағының миллиондаған жолдарына халық өзінің рухани бейнесін, өткені мен бүгінің, реніш пен күйінішін, қуанышы мен асыл арманын, ойы мен толғамын, болашаққа сенімін бірден сыйғызған. Әрқашан да ірі, кесек қимылға, маңыз-мағынасы ұшан-теңіз іске ғана шабыттанатын Мұханның «Манас» эпосына қызығып, ғұлама зерттеушілік шабытын ояту себебі осы ма деп ойлаймыз. Сөзді Мұханның өзіне берейік: «... Қырғыз халқының өткен замандағы рухани өмірі мен мәдениеті жөніндегі осы бір жеке дара ескерткішіне (яғни «Манас» эпосына — Е. Б.) шешендік, ақындық, толығынан айтса, барлық рухани мәдениетінен көптеген, деректер жинақталып, қорытылып, құйылған дер едік... Мұнда мифтер, ертегілер, ғахлия сөздер, қоғамдық, экономикалық жағдайлар орын алған, мұнда халық тарихының, XIV—XVIII ғасырлардағы қалмақ-қырғыз соғыстарының кезеңі, тіпті қырғыздарды ойсыратып тастаған түрік қағанатының, ескі ойғыр патшалығының, тағы басқалардың шабуылдары жөнінде мәліметтер көп».

Бүкіл халықтың рухани байлығын осыншама кеңінен қамтыған осы бір өнер туындысы Мұхан сияқты ұлы адамның рухани қуатына бірден-бір орайлас екендігіне кім күмәндана алады.

Осы арада бір айта кететін жағдай мынау. Мұхтар Әуезов тумасында өз халқының әрі озат суреткері, әрі ойшыл ғалымы. Творчестволық қызметтің осы екі саласында оны өз халқының екі ұлы Абай Құнанбаев пен Шоқан Уәлиханов асқақ шабытқа бастап отырды дер едік. Ұлы Абайдың бейнесіне арнап ол ұлы ақынға лайық бірден-бір ескерткіш дерлік роман эпопея жазды. Ал Шоқан Уәлихановқа келсек, бұл туысқан қырғыз халқының мәдениеті мен тарихына кереметтей қызығып, әйгілі «Манасты» алғаш зерттеп, үлгі үзінділерін алғаны, яки оны

алғашқы сауатты бағалаушылардың бірі болғаны мәлім. Дәл осы арада ағайындас халықтың ұлы поэмасына М. О. Әуезовтың жіті қызығуының да тарихи тамыры тартылып жатса керек деген ой келеді. Қырғыз эпосын талдап, зерттеп, әрі оны әлі де зерттеуге шақырып М. О. Әуезов өз халқының кемеңгер ұлының ісін лайықты жалғастыра білді де, сондай-ақ біздің халықтарымыздың өзара жақындасуы күшейе түсуі жолында мол еңбек етті.

Академик М. О. Әуезов республика ғылымының көрнекті ұйымдастырушысы болды дедік. Қазақ мемлекеттік университетінің профессоры бола жүріп, ол қазақ және орыс әдебиетін, қазақ және орыс тілін, қазақ мәдениеті мен совет халықтары мәдениетінің тарихын зерттейтін кафедралар мен ғылыми ұяларды ұйымдастыруға жалықпай қатынасты. Оның әдебиет тарихы мен теориясы жөніндегі лекциялары сан-алуан аудиторияларды әр уақытта өзіне баурап отырды және осы әрекеті арқылы әдеби және ғылыми творчество жолына түсушілердің санын молайтты. Сөйтіп, академик Әуезов Қазақтың Ғылым академиясының тарихында да өшпес із қалдырды. Сан алуан шәкірттері бар ол біздің ұлттық ғылыми орталықта тіл білімі мен әдебиет тану саласындағы зерттеу жұмыстарының бәріне ұйтқы болатын. Қазақ ССР Ғылым академиясының әдебиет және өнер институты — М. О. Әуезовтың ғылыми ұйымдастырушы ретіндегі қызметінің соңғы жемісінің бірі. Сондықтан да осы ғылыми мекеме өзінің ірге тасын қалаған академик жазушымыздың аяулы есімімен аталып отыр.

Партия мен Үкіметіміз Мұхтар Әуезовтың творчествосын жоғары бағалады, ол Лениндік, Мемлекеттік сыйлықтардың лауреаты болды. Әйткенмен, «Үлкеннің үлкендігі алыстан қараса ғана байқалады» деп ұлы орыс ақыны айтқандай, Мұхтар Әуезовтың творчестволық, әлеуметтік тағдырына сәйкес, осы бір «алыстан» деген сөзді тек мезгіл тұрғысынан емес, кеңістік тұрғысынан да ұғыну керек пе деген ой келеді. Өйткені, жазушымыздың жақын төңірегі қанша дегенмен, өз замандасының творчестволық ерлігінің мәнін оның көзінің тірісінде жете түсініп, дұрыс бағалай алмауы ықтимал. Мысалы, Әуезов романы жайлы Всеволод Иванов: «Бұл — зор мәдени құбылыс: мен мұны ұлы туынды деуден тайынбас едім» (1948 жыл) деп жазса, Назым Хикмет эпопея авторын «туысқан қазақ әдебиетінің ұлы перзенті» деп атады. Бірақ дәл осы кездің өзінде бұған кереғар пікірлер айтылғанын да өз құлағымызбен естіп, көзімізбен көрдік. Бұлар Әуезовтың

ұлылығына да, Әуезов туындысының ұлылығына да ә дегеннен ден қоя алмай, тіпті сене алмай жүргені және мәлім болатын. Себебі, ұлы жазушы көзінің тірісінде шын мәніндегі қарапайым, кішіпейіл адам еді. Әлі есімде, ғылыми қызмет бабындағы кәдімгі кезектегі аттестациядан кейін мен тұрған мінбеге баппен басып келді де Мұхаң соншама бір жан тебіренер жылылықпен қолымды қысты. Асқан мейірімділік, кішіпейілділікпен менің қолымды қысып тұрған кісі заманымыздың бүкіл әлемдік масштабтағы даңқты жазушыларының бірі, шығармалары туралы белгілі француз сыншысы: «осы сияқты асқақтықпен, осы сияқты сүйіспеншілікпен және Әуезовтың әуені сияқты әуенмен жырлаған халық шын мәніндегі армансыз халық» деп тамсана таңдай қаққан кемеңгер суреткер болатын.

Әдебиет пен көркем өнердің ұлы туындылары біздің жан-тәнімізге, қанымызға, бойымызға сездірмей сіңеді де, біздің рухани адамгершілік бейнемізді қалыптастыру ісіне асқан белсенділікпен қатынасады. Ақындар мен суреткерлердің, ғұламалар мен өнерпаздардың бізге тартқан рухани шексіз мол сыйлықтарын кейде түсініп, сезбей де қалатын болармыз, бірақ егер менің халқымның азаматы Пушкин мен Абайды оқымаған болса, онда ол сөзсіз рухани жағынан жүдеп, әсемдік, сұлулық түйсігі тұрғысынан жадау, тым жадағай боп қала берер еді. Қазіргі уақытта менің замандастарымның кітап сөресіне осы сияқты ұлы адамдардың шығармаларымен қатар, аға туысым Мұхтар Әуезовтың кітаптары қосылды: беттері ашылған сайын жас буынды ақыл-ойға кенелтіп, шынайы сұлулық сезіміне баули түсетін, ересек буынды өмірге, болашаққа сендіре түсетін, сабыр мен салмақ қоса түсетін даналық кітабы қосылды. Сондықтан да қазір қазақ халқы, еліміздің барлық халықтары өзінің ұлы перзенттеріне: сен өз халқың мен өз заманыңа лайық тұған ұл едің, сенің бойға қуат, жанға шабыт беретін шығармаларыңнан озық ойлы адам баласы мәңгі бақи рухани азық алады, — деп айта алады.

IV

*«Жақсы ақын, әртүрлі ақын көбейсе деп —
Бар арманым көксеген осы ғана»*

В. Маяковский.

*«Ғылым біртұтас, ол бөлшектеуге
көнбейді.
Ғылымның кейбір салаларын ғана
дамытуға
тырысып, өзгелеріне көңіл аудармай
тастауға болмайды».*

Академик В. Вернадский.

Менің республикамның ең ірі жоғары оқу орындарының бірі— Алматыдағы қазақ политехника институтында Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтардың лауреаты, Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері, республикалық академиямыздың мүше-корреспонденті, геология профессоры Георгий Цараевич Медоев қызмет істейді. Біздің бірінші академик Қ. И. Сәтбаевтың осы бір әріптесі ондаған жылдар бойы Қанекенмен қанжығалас болып, қызмет істеп, сол кісімен ғылыми ізденістердің көптеген қуанышы мен күйінішін бірге бастан өткізген адам: сондықтан да Қанекеннің мінезі мен сырын, істері мен ойларын Георгий Цараевичтан артық білетіндер кемде-кем-ақ шығар. Мен академик Қ. И. Сәтбаев пен Г. Ц. Медоевтың бірге болғанын көргенім жоқ. Бірақ мен екеуін де білемін, сондықтан бұлар, кездесіп қалған жерде ұзын бойлы толық, сымбатты ақжарқын ақсақал қазақтың қызара сақылдап күлген күлкісі мен жатаған, жауырынды, сом денелі (аумаған Шолоховтың Дядька-квадратькасы) кавказдықтың миығынан жымиып қана қойып, әңгіме шертіп тұрғаны көз алдыма ап-айқын келеді, өйткені бұлардың екеуі де өткір әжуаны, нәзік юморды бағалай білетін, екеуі де қиын-қыстау мәселелерді әрі есейген адамдарға тән салқын сабырлықпен, әрі жастарға тән оптимизммен, жарқын көңілмен жеп-жеңіл шеше білетін-ді. Кейінгі бір кездескенімізде Георгий Цараевич Қанекенді әңгіме ете бастады да (ол кездескен сайын Қанекенді есіне біртүсірмей қойған емес), былай деді: «Қанекен өз халқын, өз тілін қандай жанымен сүюші еді; Коммунистік партия

мен Совет өкіметі жасаған жағдай халықтың игілігіне тез асуына, халықтың дарынды ұлдары мен қыздарының тез өсуіне, ғалымдардың жақсысы, әр саладағысы тез көбеюіне қандай асық еді. Партия ол кісіні республика ғылымының басшылығына қойған кезде оның әріптестерін сау-сақпен санауға болатын еді ғой, сондықтан да ол әрбір болашағынан үміт, саңылауы бар адамды қызғыштай қорғап, тәрбиелеп бағатын. Біздің бәріміздің тездеп өсуімізді ол бірде еркелетіп, бірде ұрсып-қағып, бірақ әрқашан да үзбей бақылап отырды».

Осы әңгімеге байланысты мен тағы да академик Сәтбаевпен, академик Әуезовпен қатар қол ұстасып, біздің академиямызды құрып, республика ғылымында әлі де белсенді қызметтерді атқарып келе жатқан ғылым ардагерлері тағдырлары жөнінде толғандым. Бұлардың бәрі де жас жағынан осы екі адаммен қарайлас еді, ал біздің халқымызда арасы мүшелден аспаған адамдар құрдао деген қағида бар.

Осы кісілердің жасөспірім шағында В. Маяковский:

Жасөспірім жолдастар!
Москваға

Көз тік те,
Құлағың сал орысшаға,—

деп шақырған екен.

Осы партиялық тілекке орай совет елінің барлық халықтары мен тайпаларының ұл-қыздары бар жігер-қайратын орыс тілін, орыс тілі мен әдебиетін үйренуге жұмсады, сол арқылы орыс білімі мен дүниежүзілік білімнен тәлім алды. Орыс тілі жастардың еңбегін ұланғайыр етіп қайтарды — сол тілдің арқасында бұрынғы патшалық отар елдердің адамдары ғылым мен техниканы игерді, өзінің ұлттық мәдениетін құрды. Сондықтан да біз әрқайсысымыз орыс тілін ана тілі деп атаймыз. Ұлы орыс тілінің Даль, Ушаков, Ожегов жасаған түсіндірме сөздіктері басқа да өте-мөте керекті кітаптармен қатар біздің столдарымыз бен сөрелерімізде қол астына жақын жататыны да осыған байланысты. Өйткені, әрбір қызметкер өзінің эксперимент тәжірибеден туған ғылыми деректерін орыс тілінде түсінікті, анық, айқын етіп, тіпті мысалы Менделеев, Тимирязев, Мичурин, Уәлихановша оқыған адамды тебірентер көркемдікпен жазып бере білуі керек, өйтпесе ғылымның ғылыми жетістіктері мамандар мен оқушылардың кең қауымының жемісі бола алмайды.

Қазір біздің столдарымыз бен сөрелерімізге орыс түсіндірме сөздіктерімен қатар екі томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» жататын болды. Біз жасымыздан халқымыздың тамаша фольклорына, ертегі, хиссаларына, суырып салма ақындарымыздың шабытты өлеңдеріне, қазақ тілінің Абай мен Жамбыл, Сәкен Сейфуллин мен Ілияс Жансүгіров, Мұхтар Әуезов пен Бейімбет Майлин, Сәбит Мұқанов пен Ғабит Мүсірепов сияқты сөз зергерлерінің шығармаларына қанықпыз. Бірақ осы бір тілдің өзінің тамаша бай лексикасына, табиғи орамдылығы мен толғауы тоқсан тартымдылығына, әсемдігі мен мағналылығына қарамастан ғылым тілі, техника тілі болуы қиынға түсетіні байқалды — бұл арада халқымыздың шаруашылық өрісі ғасырлар бойы тар болуы өз әсерін білдірмей қоймады. Қазақ тілінде химик пен физик, инженер мен агроном, биолог пен ботаник сөйлеу үшін уақыт керек болды. Қазір осы уақыт туа бастаған сияқты. Қазақ тілінде жоғары оқу орындары үшін математика, физика, химия және көптеген басқа ғылымдардың оқулықтары жарық көріп жатады; тілімізде, оның табиғи құрамына айналып, ғылыми-техникалық терминдер өріс ала бастады. Академиямыздың ғылыми хабарларында ана тіліндегі мақалалар жылдан-жылға көбеюде. Қысқасын айтқанда, ана тіліміз ғылыми ойшылдық пен ғұламалықтың шыңына жеткен халықтың тіліне айналууда. Қазақ тілін одан әрі дамыту жөнінде, республиканың шаруашылық және мәдени өмірінің барлық салаларында кеңінен қолдану жөнінде, оның грамматикасының сырларын тереңірек талдап, жаңа заңдылықтарын ашу тұрғысында, түрік тілдес халықтар тілдері арасындағы оның орны мен ықпалын анықтау жөнінде, ана тіліміздің дамуында орыс тілінің әсерін белгілеу ісінде көптеген зерттеулер мен жұмыстар жүргізілуде. Осы бір үлкен істерді басқаруда республика Академиясының ірге тасын қалаушы академиктердің бірі, Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері, филология ғылымының докторы, профессор Смет Кеңесбайұлы Кеңесбаев көрнекті орын алады. Атжақты, жүзінен тартымды жылы шырай кетпейтін, денелі, бойшаң, келісті осы ағамызға кездесіп, сәлемдескен сайын менің ойыма заманымыздың ұлы ақынының жастарға арнаған сөзі есіме түседі:

Советтік игер білімді,
Болғандар тілсіз, жалаңаш!
Түбіріңді ізде, тіліңді
Филологияның сырын аш!

Бұл кісі халқымызға әйгілі республика академигі Н. Т. Сауранбаев, академияның корреспондент-мүшелері С. А. Аманжолов, М. Б. Балақаев, тағы басқалары сияқты әріптестерімен, сондай-ақ ғылыми еңбектегі көптеген пікірлестерімен қосылып, халқымыздың, еліміздің игілігіне арналған істі Қазақ ССР Ғылым Академиясының өзі көптен бері директор болып басқарып келе жатқан Тіл білімі институтында одан әрі дамыта түсуде.

Қазақ тілін зерттеу, әрине, айырықша бір процесс емес. Ғылымның бұл саласының дамуы қазақ әдебиет теориясының тарихын, қазақ халқының тарихы мен этнографиясын, көркем өнерін, республиканың экономикасын, сондай-ақ қазақтың бірінші энциклопедиясын жасау істерімен тікелей байланысты. М. О. Әуезов атындағы әдебиет және көркем өнер институты, Ш. Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты, экономика институты, республика академиясының басқа да ғылыми мекемелері осы бағыттағы әрқилы ғылыми проблемалармен айналысуда.

Осы институттарда қоғамдық және ғылыми мәні жөнінен келелі зерттеу жүргізуде үлкен жігермен қайрат білдірген аға буын ғалымдардың ішінде біз әйгілі археолог, Қазақстанның ескі көркем өнері мен ескі мәдениетінің білгірі, ескі замандардың ескерткіштері мен басқа да асыл мәдени мұраларын дамылсыз іздеуден жалықпайтын академигіміз, Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері Әлікей Хағанұлы Марғұланды атар едік; Қазақстанның тарихы мен экономикасын зерттеу ісіне үздік еңбек сіңірген ғалымымыз, республика академигі, экономика ғылымдарының докторы, профессор Сақтаған Бәйішевті атар едік; Қазақстан тарихын зерттеу ісінің көрнекті ұйымдастырушысы Ш. Ш. Уәлиханов атындағы тарих, этнография және археология институтының директоры академик Ақай Нүсіпбекұлы Нүсіпбековты атар едік. Халқымыздың революциядан бұрынғы тұрмысын қоғамдық-экономикалық тұрғыдан зерттеу ісіне республика академиясының корреспондент-мүшесі Серғали Еспенбетұлы Толыбеков көп еңбек сіңірді дер едік.

Қазіргі уақытта академия қабырғасында жүргізілетін көркем өнер жөніндегі зерттеулер әңгіме болған шақта қашан да марқұм композитор, республика академиясының академигі Ахмет Қуанұлы Жұбановтың аты аталмай өтпейді. Оның халық ішіне кеңінен тараған «Замана бұл-бұлдары» атты кітабы өз елінің, халқының ақындары мен әншілерінің творчествосын жанындай сүйіп, бар ынтасын

солардың шығармаларын дәріптеуге жұмсаған адамның тебіреністі, жалынды әуенмен айтып берген хикаясы деп ұғынсақ жаңылмас едік. Ал, қазақ совет энциклопедиясының редакциясын атақты сыншы, совет халықтары әдебиетінің білгірі, республика академиясының корреспондент-мүшесі Мұхаметжан Қожаспайұлы Қаратаев басқарады.

Республикамызда қоғамдық ғылымдардың даму мәселелері әңгіме болғанда бұл адамдардың есімдері әрқашан құрметпен аталады.

* * *

Совет үкіметі елімізде жаңа өмір құра бастаған жылдары үлкен де, кіші де партияның шақыруы бойынша кітап, қағазға үңіле бастаған кезде, қазақ балаларына әсіресе техника ғылымдары қиынға түскені сол шақта оқығандардың есінде қалған, өйткені ол кезде жастар да, олардың ата-аналары да техника, машина, механизм дегенмен ешбір айналысып көрмеген. Жастар жылқы, сиыр, қойдың мүше-мүшесін даралап, талдап айтып бере білгенмен, машина бөлшектеріне, темір конструкциялар, құрылыс аспаптары мен құралдарына келгенде сескене, қорқақтай бастайтын болған. Дегенмен, осының бәрін түсіну, оқып, үйрену керек еді, өйткені көшпелі халық отырықшылыққа ауып, қалаларда, тұрмыс керегі әбден жабдықталған ауыл-селоларда тұруға, фабрика мен заводтар салып, поезд бен автомобильдерді көлік етуге тиісті еді, өмірде тұрмыс пен еңбек техникасын кеңінен қолдануы қажет еді. Қазір халқымыздан техниканың көптеген салалары мен машиналы өндірісті игерген мыңдаған инженерлер шықты, республикамызда техника ғылымын жедел дамытуға қайрат-күшін жұмсаған жүздеген ғалымдар бар. Әйтсе де, күні кеше инженерлік мамандықты игеріп, оның үстіне техника ғылымдарының докторлық дәрежесіне жетіп, техника игеруді былай қойып, техниканы өздері жасау ісіне кіріскен адамдар бізді қандай қызықтырып, қандай таңдандырушы еді. Сондай адамдардың жеке қара басы үрім-бұтағынан малшылықпен өскен адамдардың қыздары мен ұлдарына асқақ үлгі болып, халқымыздың жас буындарының инженерлік ғылымдарды жаппай игеруге ұмтылуына бірден-бір себеп болғанын білеміз.

Мен Қарағандыда тұрамын; қырық-ақ жыл өмір сүрген қала. Бұл қала Советтер Одағының үшінші кен қойма-

сы — Қарағанды көмір бассейнін пайдалану үшін салынған еді. Кеше ғана көмір мен көміршілердің қаласы болып саналатын Қарағанды қазір республика мен еліміздің әрі индустрия, әрі мәдени орталықтарының біріне айналды; мұнда өз университеті, көптеген басқа жоғары оқу орындары мен ғылыми мекемелер бар. Осы қаланың орасан жеделдікпен өсіп-өрбуінен республикамыздың аса бай аймағы — барлық Орталық Қазақстанның дамуының екпінді динамикасын тануға болады. Бірақ, Қарағанды мен оның серіктес қалаларына (серіктес қалаларының ішінде республиканың металлургиясы мен химия орталығы — Теміртау да бар) қашаннан су жетпейтін. Қала орнаған арқадан жан-жағына тараған өзендер мен артезиандық сулар күннен-күнге өскен осы орасан үлкен өндіріс комплексін, әрине, сумен қамтамасыз ете алмады. Осыған байланысты бұдан он жыл бұрын еліміз тек социалистік республикада іске асарлықтай үлкен әрекетке кіріскен-ді. Ертіс өзенінің ертегі-хисса, өлеңдерде талай аңыз болған асау толқынын Қарағандыға қарай бағыттап, жеткізу мақсаты (көзделген). Ертіс арнасының ең жақын жері Қарағандыға төрт жүз километр болудың үстіне, қаланың өзі Ертіс суы деңгейінен бес жүз метр биік арқада орналасқанын ескерсек, бұл істің өзі айтуға ғана оңай сияқты екенін байқауға болады. Қазіргі уақытта Ертістің өр толқыны көптеген насос станцияларының күшімен ондаған аралық теңіз тәріздес су қоймаларынан асып, Қарағанды мен Теміртау іргесіне теуіп тұр. Осы бір күрделілігі мен құрамы жөнінен ерекше орын алатын гидротехникалық құрылыстың халық шаруашылығы үшін мәні зор екенін дәлелдеп, іске асыру әдістерін ұсынушылардың жетекшілерінің ішінде халқымыздың алғашқы инженер-гидротехниктерінің бірі, республика академигі, техника ғылымдарының докторы, профессор Шапық Шоқыұлы Шокинді көреміз. Ертіс-Қарағанды каналын жүргізу идеясы туған шақта суды төрт жүз шақырым бойы өрге тасу деген не сұмдық, бұл сизифтің бейнеті ғой деген, сырт қарағанда тіпті дәлелді көрінетін топшылаулар болып, идеяға қарсылық басым болған-ды. Ш. Ш. Шокиндінің басқаруымен Қазақ энергетика институтында (бұл институтты Шокең құрған, содан бері қозғалмастан сонда директорлық қызметін атқарады) жасалған жобалар мен есептер Ертіс-Қарағанды каналының республика халық шаруашылығына сөзсіз тиімді екені дәлелденіп, каналдың құрылысын іске асыру жобаларына ғылыми-техникалық нұсқалар жасалып берілді.

Республикамыздың көрнекті гидротехникалық құрылыстары (оның ішінде Қапшағай комплексі) осы бір табанды инженер ғалымның араласуы нәтижесінде іске асырылуда. Мол тәжірибе, талдау арқылы көрікті ойдың анық болашағын аңғара білу бұл үлкен маманға жергілікті, республикалық мәселелерден бүкілодақтық мәселелерге, мысалы, еліміздің су қорларын барлық мемлекет масштабында тиімді пайдалану проблемасының шешімдеріне пікір айтуға мүмкіншілік берді. Шапық Шоқыұлы Шокин өзінің ұстазы, республика академигі В. П. Захаровпен қосылып «Правда» газетінің бетінде «Ұлы өзендерді бұру қажет» деген мақаласын жариялады. Бұл мақалада жұртшылық алдына Сібір өзендерінің ағымының біразын Қазақстан мен Орта Азияға бұру мәселесі қойылған. Бұл ұсыныс, бұдан бұрынғы осы тақылеттес ұсыныстарға қарағанда, белгілі тәжірибеге негізделген әрі осы проблеманы шешу жолын шын мәніндегі ғылыми бағытқа қойғанын аңғаруға болады.

Академик Ш. Ш. Шокин ұзақ уақыт республика академиясының басшылығында мүше болып келді. Бұл қызметте ол өзінің ұйымдастырушылық қабілетімен көзге түсті, осы бір шашы қырау тартқан, кішіпейіл, сымбатты кісінің өмірлік ісі гидроэнергетика техникасын дамыта түсуге, туған республикамызда су қорларын молынан, тиімді пайдалануды іске асыруға бағышталған.

* * *

«Жаңылмасам, алдағы жылы жетпіс жасқа толуыңызды тойлайтын болармыз, Әбікең аға!» — деп сәлем беріпті жастардың «Білім және Еңбек» журналының корреспонденті республикада химия ғылымын ұйымдастырып, дамытушылардың бірі, техника ғылымының докторы, профессор, академик Әбікен Бектұрұлы Бектұровқа. «Тойлар-тойламасымды өздерің біле жатарсыңдар, әйтеуір аманшылық болса жетпіске келеріміз хақ... Өзімше,... бергенімнен бермегенім көп сияқтанады да тұрады» деп жауап беріпті Әбікең. Осылай деп, өз еңбегін өте қарапайым бағалап отырған кісінің істеген істерін шолып қана шыққанның өзінде бұл кісі дамылсыз еңбек пен қажырлы ұмтылыстың адамы екенін байқауға болады. Әбікең Қазақ Мемлекеттік университетінің химия факультетін ұйымдастырушылардың бірі болған. Жиырма жыл бойы үздіксіз Қазақ ССР Ғылым академиясының Еңбек Қызыл Ту орденді химия ғылымдары институтының директоры

болып істеді. Республикалық академияның химия-технология бөлімінің қазіргі бес институтының бәрін Әбікен Бектұрұлы сол өзі басқарған химия ғылымдары институтынан таратты деуге болады. Университетті өзі ұйымдастырып, жетекшілік еткен кафедра қазір республиканың көптеген химия кәсіпорындарында, ғылыми мекемелерде, жоғары оқу орындарында, мектептерде қызмет істеген жүздеген инженер-химик мамандарды дайындап берді. Әбікеннің ғылыми бастамалары негізінде ондаған жоғары дәрежелі ғылыми атақтары бар (олардың ішінде екі ғылым докторы бар) ғылым мамандары шықты. Бұлар өз ұстазының ісін зор ынтымақтастықпен әрі қарай дамытуда. Әбікеннің қолынан қазір халық шаруашылығында кеңінен пайдаға асқан көптеген ғылыми еңбектер туды. Осы еңбектердің ішінде аса бір көрнектісі — Қазақстанның түстігі жағындағы фосфор кендерін пайдалану жөніндегі ұсыныс. Осы бойынша кейінгі жылдары республиканың химия кәсіпорындарының бірінде фосфор тыңайтқыштары және мал жеміне арналған фторсыз фосфат дегендер өндіріледі. Қазір академиктің осы бір технологиясы іске асып, мемлекетімізге миллиондаған сом пайда түсіп отырғанда, әрине, әдістің өзі туралы да, оның инженерлік-техникалық тұрғыдан жабдықталуы да оп-оңай сияқты. Ал академиктің өз ойы бойынша, ең жақсы ғылыми техникалық идеялар, олардың шешімдері ең қиын-қыстау жағдайда ойға түсіп, өзінің толғаулы деңгейіне жетпек. Өйткені, мысалы, осы Қаратау фосфор кендерін іске асырудың жаңа әдісі сонау соғыс жылдары, қазіргі түсініктегі лаборатория дегеніміздің өзі үш ұйықтаса түске кірмейтін уақытта, қазіргідей өз ісіне мәшһүр ғылыми мамандар жоқ кезде ойға келіп, тәжірибеден өткен еді: кейін тек процестің жетілмеген жерлері зерттеліп, өндірісте қолданылатын техникалық қалыпқа келтірілген-ді.

Әбікен Бектұрұлы біздің академияда ең бір аз сөйлеп, көп ойланатын профессорлардың бірі. Ньютон ағылшынның сөзуар парламентінде бір-ақ рет түрегеліп, терезені жабуды өтінгенде ғана сөйлепті-міс деген аңыз бар. Сол сияқты ғылыми жиналыстар мен отырыстарда Әбікен Бектұрұлы қысқа ғана тұжырымды пікір айтса, соның өзі бір уақиға болып есептеледі. Әбікенді білмеген адамдар осы бір тұйық кісіні қатаң, тебіренісі аз кісі деп те ойлауы мүмкін, бірақ академиктің маңындағылар бұл кісінің іштей жұмсақтығын, ақ көңілдігін, мейірімділігін, тек сырттай ғана салқындығын жақсы біледі.

Республикамыздың, еліміздің металлургия алыбы Жезқазған кен-металлургия комбинатынан солтүстік-батысқа қарай сексен шақырымдай жерде Қарсақпай мыс заводы бар. Қазіргі түсінік бойынша осы бір кіші-гірім ғана өндіріс орны республикамызда түсті металдар өндіру ісінде, оның тарихында ерекше бір орын алады, өйткені ол жиырмамыншы жылдардың аяқ кезінде құрылып, республиканың түсті металдар кәсіпорындарының бастамасының бірі болған. Осында болашақ Балқашта, Жезқазғанда, кенді Алтайда, Оңтүстік Қазақстанда мыс, қорғасын, мырыш өндіретін кәсіпорындар үшін көптеген жұмысшы кадрлар өсті. Халық шаруашылығының бүкілодақтық советі — ВСНХ — басшылығы осы кезде республикамыздың үкіметіне былай деп жазғанды: «...Егер қазір ұйымдастырылып жатқан кәсіпорында (Қарсақпай мыс заводы — Е. Б.) тек орыс жұмысшылары ғана болатын болса бұл саяси, жалпы мәдени және шаруашылық тұрғыдан аса зор қате болар еді. Қалай да қазақ жұмысшыларының сүйегі боларлық негізгі топты құру қажет, тек сонда ғана кәсіпорын өсіп, қалыптасып, нығаяды, есейіп, ұлғая түседі». СССР халық шаруашылығының сол кездегі штабының осы бір нұсқауы республикада қуанышпен қабылданып еді. Қазақ жастары осы жаңа іске еліміздің басқа өндіріс кәсіпорындарында үйренді, осы Қарсақпайдың өзінде завод, фабрика мамандары мектебі ашылды. Бірінші болып сол завод, фабрика мамандары мектебін бітіріп, жұмысшы мамандар тобын толтырған жастардың ішінде қазіргі Қазақ ССР Академиясының академигі, көрнекті кен инженері, техника ғылымдарының докторы, профессор Өмірхан Аймағамбетұлы Байқоңыров та бар. Ол кісі Алматыда жаңа ғана ашылған кен-металлургия (Қазір политехникалық) институтының орындығына отырған шақта одан бұрын жұмысшы-металлург қызметін атқарып келген еді де, ауылдық жерден келген жастардан көп айырмашылығы болатын. Институтты бітіргеннен кейін Өмірқан Аймағамбетұлы өзінің туған Жезқазғанына қайтып барды да көп ұзамай, әсіресе соғыс жылдары өзінің тамаша инженерлік және ұйымдастырушылық қабілетін көрсетті. Үлкен шахталар басшылығының директоры болып қызмет істеп, кен өндірудің жаңа әдісін ұсынды. Соғыс жылдары бұл Жезқазғанда мыс және қорғасын-мырыш кендерін өндіруді анағұрлым арттыруға мүмкіншілік берді. Өндіріс

басқару ісін ғылыми-зерттеулер жүргізумен байланыстыра білген осы бір үлкен өндіріс инженері соғыстан кейінгі жылдары өзі тәрбиеленген институтты басқару ісіне шақырылған-ды. Содан бері профессор Ө. А. Байқоңыров қазақ политехникалық институты мен Қазақ ССР Ғылым академиясының кен институтында ғылыми-ұйымдастыру және ғылыми-зерттеу жұмысымен жедел шұғылдануда. Республикамыздың кен қоймаларынан кенді тиімді өндіру проблемаларына арналған ғылыми мақалалар, үш үлкен монография — осылар Өмекеңнің басшылығымен жүргізілген келелі ғылыми-зерттеулердің тек сырт бейнесі ғана. Осы бір үлкен инженер-ғалымның басты жемісі — оның шәкірттері, оның құрған ғылыми мектебі. Егер Өмекеңнің ұстазы, кен шығару ісінің қарт ғалымы, республика академигі А. С. Попов қырқыншы жылдардың бас кезінде жас, момын өндіріс инженері Өмекеңмен сөйлескеннен-ақ болашақ үлкен ғалымды таныған болса, Өмірқан Аймағамбетұлы да өзінің маңындағы жас мамандардың қабілетін танып, солардың еңбегін жемісті бағытқа қарай жетектеумен келеді. Өмекең өзіне де, өз маңындағы жастарға да қатаң талап қоя біледі — бұл оның ғылыми қызметін ұйымдастырудағы стилі.

* * *

Бұдан екі-үш жыл бұрын Қазақ ССР Ғылым академиясының конференц-залында жас ғылыми қызметкерлердің жиналысы өткізілген-ді. Атағы мен аты бар үлкен ғалым мінбеден өзінің университетті екі жылда бітіргенін айтты. «Уа, дүние! — деді менің жанымда отырған республика академиктерінің бірі, — тап осы мақтанарлыққа тұрмайтын жағдай. Кезінде біз бәріміз асықтық, асықпауға да болмайтын шақ еді, бірақ миға тез қонған нәрсенің бәрі тезірек ұмытылатыны және рас. Біз ересек буынның ғалымдары, осы амалсыздан болған асығудың салдарын тартып та жүрміз. Мына жас жігіт (ол мінбеге шыққан жас ғалымды көрсетті) қазір ғылым кандидаты, асықпай оқып, білімін үздіксіз сабырлылықпен толықтырып келе жатыр, ал мен оның жасында мұндай жағдайды арман етуден де аулақ едім. Ал мына қыз (ол анадай жерде отырған жас келіншекті көрсетті) бұ да менің шәкіртім, ғылым кандидаты, жуықта ғана Герман Демократиялық Республикасынан келді, онда ол менің әріптесім және досым, үлкен неміс ғалымының лабораториясында тәжірибе жүргізіп қайтты. Қандай бақытты түлек!» Осыны айтып

отырған республикамыздың аса көрнекті ғалымдарының бірі, өсімдіктер биохимиясы ғылымындағы үлкен маман, биология ғылымдарының докторы, Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген ғылым қайраткері, республика академигі Темірбай Байбосынұлы Дарқанбаев еді. Осы кісі және Ләйла Оразғұлқызы Базанова, Хамза Жұматұлы Жұматов, Фазыл Мұқаметқалиұлы Мұқаметқалиев сияқты Теменің өріптес академиктер. Араб Мақыұлы Ғаббасов, Мүсілім Әмірқанұлы Ермеков, Ишанбай Қарақұлұлы Қарақұлов, Лұқпан Қылышұлы Қылышов, Өмірбек Оспанұлы Оспанов, Ештай Қалбекұлы Өзенбаев сияқты ғалымдар табиғаттағы тіршілік құбылыстарын зерттей бастаған кезде, халқымыз тіршіліктің сырын тек ібіліс, шайтанмен байланысы барлар ғана түсіне алады деген ұғымнан әлі айырылып болмаған шақ еді. Сондықтан да мен Теменің бойындағы аздап ертерек туғандығын өкініш ететін қызғанышы аралас мақтанышы мен қуанышына әбден түсіндім, өйткені осы сақадай сайланып, өсіп, жемісті еңбек етіп жатқан жастардың бұл дәрежеге жетуіне Теменің өзі де аз еңбек сіңірген жоқ. Мен екінші бір жәйтті де түсіндім. Ешқашан да өз ісіне, өз жетістігіне риза болмайтын әдет, өрден-өрге ұмтыла беретін мінез бұл адамдардың ойына мықтап қонған, олай болса бұл адамдар өз еңбегін, өз табысын кішірейтіп, жұпыны бағалау арқылы ғана қазіргі бедел мен қазіргі құрметке жетіп отыр. Шынында да еңбегіңді өзіңнен басқалар бағаласын деген қағиданы бұлар мықтап ұстанған.

* * *

Менің аға досым Ишанбай Қарақұлұлы Қарақұлов атан қомында туған. Ишекеңнің өмірбаянындағы осы бір ерекше жағдай ол кісінің Алматыда алпыс жасқа келуін тойлау үстінде анықталған-ды. Қашан да күлкі, қалжыңсыз жүрмейтін, жайдары, ақ көңіл Ишекеңнің өмірі түйе қомында басталғанын біліп алған құрбы-құрдастары осы фактіні неше саққа жүгіртіп, залдағы халықты күлдірген-ді. Сол күлкіге қосыла отырып халқымыздың ұлттық мәдениеті мен ғылымын көтеру үшін Ленин партиясы қандай жүректі, қандай дарынды, қандай қажырлы адамдарды жұмсай білген деп ойладым мен. Жуықта ғана газеттерден мен мына бір оқиға жөнінде оқыдым: республикамыздың Ақтөбе облысында, шамасы, сол Қарақұлдың он төртінші баласы түйе қомында туған жерлерде, Төлегенова Сақып деген келіншектің он алтыншы баласы

дүниеге самолётте ұшып келе жатқанда келіпті. Баланың кіндігін дәрігер Аманкелді Камалов кесіпті.

Балалардың мұндай жағдайларда тууы сірә да сирек кездесетін шығар. Дегенмен, революциядан бұрын Ақанайдың баласы атан қомында дүниеге келсе, ал қазіргі Сақыптың баласы самолётте, дәрігерлердің көмегімен жарық дүниеге көзін ашса — осы екі оқиғаның өзі-ақ менің халқымның қаншалықты өзгеріп, өскенін, шырқай самғап өскенін сипаттайтын сияқты: ал бұл самғау халықтардың лениндік достығы мен ынтымағын іске асырған мемлекет — Советтік Социалистік Республикалар Одағының елу жыл өмір сүруінің нәтижесі екенін біз жақсы білеміз.

—

ҚОС АЛЫП

Маяковский қалжың сөзге шебер еді ғой. Ол саралы ойдан туған мағыналы пікірдің өзін қалжыңға сүйеп айтатын еді, бірақ осылай айтылған пікірдің шынайы сыры мен толғаулы тереңдігі ешбір кемімейтін-ді. Ол ол ма. Езу тартқызып, күлдіре айтылған пікір мен ой адамның жүрегіне жылы тиіп, жадында ұмытылмастай орын алатынын тек Маяковскийді оқығанда ғана түсінуге болады. Маяковскийдің Пушкинге: «Өлген соңғы арамыз тіпті жақын — Пә мен әм әріптерден аттарымыз» дегені бар.

Әрбір тарихи қайраткер халықтар өміріндегі өз орнын сезіне біліп, сол сезімнен рухтанғаны, әрине, ақиқат. Сондықтан Маяковскийдің орыс поэзиясындағы өз орнын Пушкинмен теңестіре сезінуінде ешбір таңданарлық жағдай жоқ сияқты. Мысалы Пушкиннің өзі: «Бар болса жалғыз ақын ай астында, ардақтап қасиеттер мені әр күнде» деп айта білген. Лермонтов өзінің өзгеше сипатын былай сезіндірген: «Мен Байрон емеспін, мен басқамын». Маяковский де өзін орыс халқының ең ардақты ұлдарының бірінің жанына қойып, орыс поэзиясындағы өз орнын қымсынбай мегзеген, демек осындай асқақ тұжырымның өзіне қалжың қоспаса, ол тұжырым Маяковскийше естілмес еді ғой, сондықтан ақын «Пә мен әм әріптерден аттарымыз» деп, шынайы пікіріне көңілге қонымды әзіл қосқан.

Шынында да, орыс поэзиясы дүние жүзілік рухани байлыққа аса бір мол үлес қосқан және бұл поэзияны тудырған ардагерлердің ішінде ұлы халықтың атына сай көптеген ұлы есімдер бар. Солардың ішінде Пушкин мен Маяковскийдің есімдері жеке-дара. Өйткені, қазіргі орыс поэзиясы негізінен Пушкиннен басталған болса, Маяковский бірінші болып ақын тілімен Октябрь революциясы жасаған дәуірге үн қосып, сол дәуір алға қойған мақсатқа лайық сөйлей білді.

Маяковскийдің тұсында, тіпті кейінгі уақытқа дейін, Пушкинді Маяковскийге қарсы қоя сөйлеу әдет болатын. Бұлай сөйлеуді қолдайтын дәлелдің өзі жеңіл де сияқты еді. Өйткені, Пушкиннің өлеңдері толған «Тәтті үндер

сыбырлайтын сиқыры мол еріндер», «Асқақ шабыт, тәтті үн, дұғалы әуен», «Қасиетті құрбандыққа бастамаса Апполоны» — сияқты үлбіреген әуен мен нәзік сөздерге толы, ал Маяковскийдің өлеңдері: «Жердің жүзін жаңғыртып, зор дауыспен», «Революция шақырып, сапқа тұрған ассенизатор, су тасушы» сияқты құлаққа қатаң естілетін сөздерге толы. Әрине, мұндай салыстыру тегінде шын ақын Пушкин ғана, ал Маяковскийдің шығармаларында ақындық түнеп те көрген жоқ деген «тұспалды» дәлелдеу үшін келтірілген. Жобасы, біз Маяковскийдің аты мен атағы айналасында болып келген шытырманьы көп тартысты (мұндай тартыс Пушкиннің аты мен атағының айналасында да болғанын білеміз) тым-ақ байырғылап отырған да болармыз, бірақ Маяковскийдің поэзиясының мәнін төмендетуге арналған мұндай дәлелдер мен тұспалдар, бір жағынан, алдын-ала осыны мақсат еткен адамдардан туған болса, екінші жағынан, ұғымы төмен, артта қалған, сондықтан әрнеге сенгіш оқушыға арналған еді. Қазіргі уақытта біз рухани өрбіген қоғамда, поэзия мен көркем сөз көптің, қалың бұқараның жан азығы болған қоғамда өмір сүреміз. Сондықтан Владимир Маяковский әрбір оқырманның көңіліне қонып, жүрегінен орын алуда, Александр Пушкинмен қатар орын алуда.

«Пушкин есімі бала шағымыздан жадымызда сақталып келеді. Осы бір есім, осы бір әуен біздің өміріміздің көп күндерінде бой сергітіп, ой серпілтеді» деп жазды Александр Блок. Ақын Марина Цветаева өзінің «Менің Пушкинім» деген әдемі психологиялық талдауларға толы очеркінде, өзін төрт жасынан өмір бойына Пушкин билеп алғанын айтады. Міне, қазір біздің көңіл күйіміз бен жүрегімізді сол Пушкин мен Маяковский билеп алуда.

Әрбір ұлы суретші дәуірден дәуірге ескірмей, тозбай, адамның жүрегіне жылы тиіп, бойын билеп отырады да, оқушының құлқы мен санасының тазаруына дамылсыз ықпал жасайды, оның рухани тәлім-тәрбиесіне белсене қатысады. Осының өзінде бір ерекше сыр бар сияқты. «Пушкин өлеңінің құпия сыры сөздерді белгілі бір ырғақпен тізбектеп, жаңғырық ұйқаспен көмкере білу» шеберлігінде жатқан жоқ, тек поэзияның өз мәнінде жатыр» деп жазды Белинский. Александр Блок ұлы суреткерлер шығармаларының осы бір бойды билеп алатын әсерлі күшін жазушының әлемдік оркестрден халықтың жан дүниесіне тән ырғақты аулап, сол оркестрдің керекті пернесін баса білуінде деп түсінген. Сол бір ырғақты, адамның жан дүниесіне керекті сол бір пернені ретімен баса

білу үшін, әрине, асқақ дарындылыққа байланысты нәзік сезімталдық пен ерекше сергектік керек. Пушкиннің мына бір өлеңі сырт болмыстың әрбір құбылысын шын ақынның жаны сезінбей тұра алмайтындығын, әрбір құбылысқа жауап бермей өте алмайтындығын дәлелдей ме деп ойлаймыз:

Қараңғы түн ұйқылы...
Мен ғана ояу төсекте.
Сағаттың сыңғыр тықылы
Уақытты тұр есептеп.
Жапырақтың сыпсың күбірі,
Ұйқылы түннің қыбыры,
Тышқаншы тірлік таласы...
Тынышымды неге аласың?
Осы бір сыбыр, базына
Күнімнің үзген қарасын
Реніші ме, назы ма?
Қол бұлғаған жұмбақсың,
Не тілеп, не алмақсың?
Арманым — ұғу қырыңды.
Арманым — ашу сырыңды.

Жобасы осы бір дамылсыз тынышсыздық, осы бір кеше ғана өткен күннің «реніші мен назына», «сыбыры мен қыбырына» аса бір сергектік білдіру тек Пушкин мен Маяковский сияқты тумысынан ерекше адамдарға ғана тән сияқты. Маяковскийдің мына бір шумағына қараңызшы:

Жүрек орны белгілі барлық жанда,
Ол кеудеде екенін кім білмейді.
Мен дегенде табиғат ауысқан ба —
Тұла бойым жүрек боп гуілдейді.

Адамның «тұла бойы жүрек болу» деген не? Шамасы мұндай адам өтіп жатқан өмірдің әрбір үлкенді-кішілі оқиғасына бірде күйіне, бірде жұбана, бірде қуана, бірақ қашан да жедел, белсенді жауап беру деп түсінуге болмай ма? Және де жай байырғы, жадағай жауап емес. Бұл жауаптың өзінде бір ерекшелік болуға тиіс. Бұл жауап өмір мен болмыстың сол бір сансыз оқиғаларының «қырын ұрып, сырын ашып», өзгелер жетпеген құпиясына жетуге ұмтылған дарын мен дананың талғамды толғануы мен терең ойлануына байланысты. Және де осы бір толғану мен ойланудың өзі көргенді, сезінгенді, байқағанды салыстырып, талқылап, логика жүйесіне салып, ғылыми тұрғыдан қорытып қана қою болып табылмайды. Өйткені, оның үстіне үлкен суретші сырт болмыстың әрбір құбылысын тебірене саралап, сол құбылыстарды, тек көркемдік сезімнің өз заңдылығына тән тәртіппен жүйелеп

барып, әрбір дәуірдің, әрбір кезеңнің ерекшелігін дәл сипаттайтын көркем бейнелер мен зерделі суреттер жасайды да, сол бір дәуірлер мен кезеңдерді адамның алдына жақын, түсінікті, тартымды етіп келтіре біледі.

Міне, осы тұрғыдан қарағанда, «Евгений Онегин» мен «Жақсы» сияқты шығармалардың пайда болу тегінің сыры алуан, астары қалың екенін, Белинский Пушкиннің романын «Орыс өмірінің энциклопедиясы» деп, ал Луначарский Маяковскийдің поэмасын «Бұл қоладан құйылған Октябрь революциясы» деп бағалауында ерекше терең мағына жатқанын түсінуге болады.

Пушкин мен Маяковскийді біріне-бірін қарсы қоя салыстырудың өзінде ешбір көңіл қоярлық мән жоқ сияқты, болуға да тиісті емес, өйткені Маяковскийдің өмірі мен іс-әрекеті Пушкин дәуірінен басқа дәуірде, басқа жағдайда өтті. Ол өз поэзиясына мүлдем басқа мақсаттарды қойды. Бұл мақсаттар пролетариат революциясының дәуірінен, ақынның өз сөзімен айтса «Полтавадан зорырақ ұрыс-тартыстары» етіп жатқан, адамды «Онегин махаббатынан» ірірек махаббат билеген дәуірден туған мақсаттар еді. Сондықтан, Пушкинді Маяковскийге қарсы қоюдың өзін тек Маяковскийді поэзиядағы атағынан айыруды көксеген әрекет деп тануға болады, өйткені мұндай әрекет тарихта Пушкин жөнінде де болғанын біз жақсы білеміз. Бірақ орыс поэзиясы біртұтас. Оның біртұтастығы үлкенді-кішілі қайраткерлерінің өзара жалғасуы мен мұрагерлігінде жатыр. Осыған байланысты Маяковский, өз тұсында Пушкин сияқты, орыс поэзиясының өзінен бұрынғы жетістіктерін асқан даналықпен саралап, қорыта білді, осы арқылы, өз шығармаларында қайталанбас көркемдік пен орасан ақындық сергектік, сезімталдыққа жетті, осының өзі оған «шабуылға шыққан тапқа» белсенді көмек етуіне мүмкіндік берді деп тұжырым айтар едік. Осы тұрғыдан қарағанда, Маяковский сөзсіз Пушкиннің мұрагері, оның поэзиядағы мәңгілік ісінің жалғастырушысы дер едік. Әдебиеттегі тоғышарлар кейде Маяковскийді Пушкинге «ұқсамайды» деп кінә қояды. Пушкин де өзінен бұрынғы бірде-бір ақынға ұқсамайды. Осы екі ақынның ешкімге ұқсамауының тегі бір, өйткені, шын дарын, әсіресе дана дарын қашан да тек өзіне ғана тән жолмен, жүйемен дамитыны мәлім.

Пушкиннің өмірі трагедиялы өмір еді. Өйткені, ол өз тұсында «ұйқыдан оянған Россияны» көре алмай кетті. Маяковский сияқты өз күшін, қайратын, шабытын шын көңілімен жұмсап «шабуылға шыққан тапқа» қосыла ал-

май кетті. Пушкин өз өмірінде ауыр қайғыға ұшырады — оның достары — декабристер азаттықты көкसेп, патшаға қарсы шыққаны үшін ауыр жазаға кесілді. Ақынның ең кемеліне келген шағы Екінші Николайдың саңлаусыз қапырық кезеңінде өтті. Пушкин болашағына сенген адам, соның өзінде де заман қиындығын, кейде тіпті өз басына, төнген ауыртпалықты ойлап, қайғы жеген:

Қара бұлттар сызданып
Төбемнен тағы төніп тұр.
Кекшіл тағдыр ызғарын
Сұстана тағы төгіп тұр.

Ақынның творчествосындағы кейбір қайшылықтар (бұл қайшылықтардың өзі көбіне жасанды екені кейінгі уақытта анықталды) осы жағдайдан туғаны мәлім. Ақынның осындай сәтсіз тебіреністерден туған кейбір жолдары мен шумақтарын пайдаланып, кейбіреулер Пушкинді тек санаулы мен қалаулылар үшін ғана жырлайтын адам ғып, «таза көркемөнердің» уағызшысы етіп көрсетпекші болды ғой. Ал шынына келсек, Пушкин бар шабытын, бар дарынын қалың бұқараның мүддесіне жұмсаған, көптің жүрегін әсерлі сөзбен қозғаған ақын. Демек, «таза көркем өнерді» жақтаушылар Маяковскийдің өзін де жас кезінде өз мақсаты мен мүддесіне орайлап баққан. Маяковский революциядан бұрынғы жас шағында футуризм деп аталатын ағымның өкілі ретінде көзге түскені белгілі. Кейінгі кездегі зерттеу бойынша футуристердің көпшілігі тек «сөз туғызумен», орыс тілі мен сөздерін жөнсіз қинап, мәнсіз оспақпен айналысқан; ал қоғамдық мүдделерге келгенде — тек жөнсіз айқай, дерексіз шу шығарумен ғана болған. Әрине, мұндай жағдайда футуристер болашақ дана Маяковскийдің алып қуатын футуризмге бедел әперу үшін пайдаланбақ болған. Мұның өзі Пушкиннің атын «көркемөнер—көркемөнер үшін» деген бағытты дәріптеушілердің пайдаланбақ болғанына ұқсайды.

Горький: «Игорь Северянин, Маяковский, Бурлюк, В. Каменский бар, ал орыс футуризмі жоқ» деп жазды революциядан бұрын. Ұлы жазушы осы сөзінде Маяковскийге әдейі тоқтап, оның дарындылығын атап өткен. Луначарский футуристердің арасынан Маяковскийді бөліп атаған, ал оның досы Асеевке былай деп жазған: «Сіздің кішкентай фаланга сөзсіз болашақ революциялық көркемсөз армиясына қосылады, өйткені, сіздердің ізденістеріңіздің көбі жемісті болып шықты ғой». Мұндай тұжырымға келу үшін деректің өзі де жеткілікті еді. Маяковский революциядан бұрынғы жылдары көптеген лирика-

лық, сатиралық өлеңдер жазды, сонымен қатар «Шалбар киген бұлт», «Перделі омыртқа», «Соғыс және әлем», «Адам» сияқты поэмалар жазды. Осы шығармалардың әр бірінде даналық таңба бар. «Мен өзім» деген қысқа өмірбаянында Маяковский былай деп жазды: «М. Горькийге «Бұлттың» үзінділерін оқып бердім. Тебіренген Горький жеңсіздімді көз жасына бұлады». Содан кейін ұлы жазушының осы бір тебіренісін жазуы ақынның өз аузында мақтанш ретінде естілетінінен ұялғандай, өзінің белгілі қалжыңына салып, сөзін былай деп жалғастырады: «Мен көкірегімді көтеріп-ақ қалдым. Кейін әрбір ақынның жеңсізін сулау Горькийдің әдеті екенін естідім». Шынына келсе Горькийдің бұлай тебіренуінде ешбір ерсілік жоқ еді, өйткені, Маяковскийдің бұл поэмасы орыстың революциядан бұрынғы поэзиясының ең көрнекті жемістерінің бірі болып табылады. Маяковскийдің революциядан бұрынғы шығармаларының бәрінде дерлік бір лирикалық бас кейіпкер бар. Маяковский сол кейіпкер ғып, тура өзін атайды. Осы бір қуатты қайратты, дарынды жігіт, өзінің жастығына, дарындылығына, саулығына қарамастан өмірден ешбір қуанып сезбейді, күндерін түнектегі адамдай қиналуда өткізді, өйткені, оның анық сезгені айналысындағы болмыста тебірене білетін дарынды, ойшыл адамға орын жоқ - күллі буржуазия қоғамына тән жалған мен өтірік адамды өзіне ыңғайлап, жуасытып алып, тоқтықтан бақа ешбір мүддесі жоқ тоғышарға айналдырмақ та, рухани өлімге ұшыратпақ; өйтпесе бәрінен де айырып, шәкіл өлімге ұшыратпақ. Әрине, бұл жағдайдың екеуіне де көгісі келмеген жас жігіт өзінің бар айбынымен қарсылық білдіреді. Сондықтан да, «Шалбар киген бұлт» поэманың төрт бөлімі «Сендердің махаббаттарың құрысын», «Сендердің діндерің құрысын», «Сендердің көркемөнер құрысын», «Сендердің қоғамың құрысын» — төрт қарғытан құралады!» — деп сипаттады Маяковский.

Буржуазия қоғамына мұндай наразылар көп болды бірақ солардың басым көпшілігі біраз шулап, айқайлабақса да, ызасы көпке бармай, буржуазия қоғамының бітүкпірінен тоғышарлық орын теуіп, Чеховтың Ионыч аты кейіпкері сияқты, текірек қағып, басыла қалатын. Тежаны таза, ойданы ақ, құлқы адал адамдар ғана бұға бармайтын. Маяковскийдің революциядан бұрынғы лирикасының бас кейіпкері дәл осындай адам еді, сондықтан да оның қара басындағы трагедияның ауырлығы оның өділет пен шарапатты іске ұмтылуына сай еді.

Егер Маяковскийдің революциядан бұрынғы шығармаларының осы бас кейіпкері сипатына зер сала қарасаң кейбір тұрғыдан Пушкиннің Онегиніне ұқсастығын байқауға болады. Бірақ бұлардың арасында қандай ұқсастық болмақ? Бірі жасынан сауыққа берілген, сұлу, өсем, бойын күткен аристократ, екіншісі еңгезердей денесін сары күртеге әзер сыйғызған жігіт, бірі барлық туыстарының мұрагері болып шалжақтаған есер болса, екіншісі осы өмірге неге келдім деп қайғырады, бірі жасынан нәпсіге еріп, жан жалынын осы жолда жұмсаумен болса, екіншісінің әрбір сезімі ауыр күрсініс пен терең тебіреніске айналады.

Поезд басқан аяғын алдына ұстап,
Қайтыпты жаралы ит үйшігіне.
Қу жүректі қолға алып, жасқа бояп,
Қайтқаным ғой тағы да мен де, міне.

Дегенмен, Маяковскийдің революциядан бұрынғы поэзиясының лирикалық бас кейіпкері мен Пушкиннің Онегинінің арасы өте жақын, ішкі сыры, тегі жөнінен жақын деуімізге болады.

Онегин Пушкин шығармаларының кейіпкерлері ішіндегі ақынға ең жақыны, ең сүйіктісі болған; Онегиннің образын Пушкин көп жылдар бойы ойлап, ұстартып, сомдап жетілдірген; Онегин, әрине, Пушкиннің өзі емес, бірақ оның «мейірімді досы», «Онегиннің бойында ақынның өз қасиеттерінің көбі бар» деп жазды Белинский, өйткені ақын өзінің көңілінде туған көрікті ойларының бірі осы Онегин арқылы бейнелеп, Онегин арқылы айтып берген. Ал, Маяковский болса, өзінің революциядан бұрынғы шығармаларындағы лирикалық бас кейіпкерін тура Маяковский деп атаған. Әрине, бұл кейіпкер тура Маяковскийдің өзі емес, бірақ Пушкиннің Онегині сияқты ақынның ең көрікті, ең қымбат, ең асыл ойларын бойына жинаған әдеби образ.

Енді осы екі әдеби кейіпкердің өздеріне көңіл аудардық. Бұл арада сыншы Белинскийдің Онегинге берген дәлелді, нақтылы, тамаша сипаттамасына еріп көрейік.

Пушкин Онегинді «Сіздей, мендей, бар қауымдай... момын адам» деп сипаттайды. Дегенмен, Белинский «Онегинді... осал кісі емес» ...деп есептеді. Өйткені, ол ненің қажет екенін, ненің қажет емес екенін жақсы біледі... Өзіне өзі тоқ болған тоғышарлардың қарекетіне риза бола алмайтынын біледі».

Маяковскийдің лирикалық кейіпкерінің де өзгелерден айырмасы жоқ сияқты.

Мен туды деп көкте жұлдыз жанбапты,
Періште мен перілердің тынышын ешкім
алмапты,

Сізге менің аян болған күнімнің
Айырмасы басқа күннен болмапты.

Дегенмен, Маяковскийдің лирикалық кейіпкері де осал кісінің қатарына жатпайды, себебі ол Онегиннен де алшақ, әрі өмір қайшылықтарының зардабын Онегиннен де ауырырақ сезінеді.

Белинский Онегинді «жаны қиналған эгоист» деп атаған-ды. Егер эгоист дегенімізді адамның өмірдегі өз орнын іздеуі, сол орынды табуға талаптануы деп түсінетін болсақ, Онегиннің эгоистігі — қанша талаптанса да, қанша ізденіп, қайрат-қуатын жұмсаса да өзіне жемісті адал істі таба алмай, жігері құм болған, тіршілігі трагедияға айналған адамның эгоистігі.

Маяковскийдің лирикалық кейіпкері одан әрі «жаны қиналған эгоистердің» қатарына жатады.

Барамын өз бойыма өзім сыймай,
Өз денем өз жанымнан құтыла алмай.

Маяковскийдің лирикалық кейіпкерінің осы бір «өз бойына өзінің сыймауы», өз қара басына, қоғамға пайда еперуге жағдайы бар, жемісті іс таба алмағандықтан туған адам жанының қиналысы емес пе. Осы тұрғыдан өзінің жайсыз жағдайын Маяковскийдің кейіпкері Онегиннен анағұрлым ауыр, анағұрлым терең, анағұрлым түрліше сезінеді. Әрине, бұл айырмашылық осы екі кейіпкердің айырмашылығына, екі ұлы ақынның темпераменттерінің айырмашылығына байланысты болуға тиісті.

Өз тіршілігінің баянсыз, жеміссіз бос өтіп бара жатқанын қинала сезінген Онегин кей жағдайда:

Жүрегіме оқ тиіп неге өлмедім?

деп ауыр күрсінгенін білеміз.

Маяковскийдің лирикалық кейіпкері де осы тұжырымға келеді.

Қайта-қайта ойлаймын —
Жалғыз оқ тірлігіме қой деп нүкте!

Белинский Онегин мен Татьянаның бейнелерін, олардың өзара сезімдерін талдай отырып, «зұлымдық-сұмдық адам бойына тән емес, қоғамның туындысы» деп тұжырыған еді. Әбден дұрыс айтқан. Біз Пушкиннің Татьянасын

жанымызбен жақсы көріп, оның адал жүрегі мен ізгі сезімін дәріптейміз: оның кәрі жұбайына адалдығына тебіренеміз:

«Бірақ тидім басқа жанға
Айнымаймын еш заманда»
(Аударған І. Жансүгіров)

Ал, шынында, Пушкин Татьянаның аузына осы бір қанатты сөздерді салып, жас келіншектің шалға деген адалдығын көрікті еткісі келсе де, осы жайттың өзі сол кездегі қоғам мен болмыс Онегин мен Татьяна сияқты жастардың арасындағы нәзік сезім мен жалынды махаббатқа жол бермегеніне ғана куә; шындығында, Татьяна қарт генерал өзінің байлығы мен беделі арқылы сатып алып отыр, Татьяна сол байлық пен беделдің рухани құлдығына байланып отыр.

Маяковскийдің лирикалық кейіпкері де «Шалбар киген бұлт» поэмасында өзі сүйген қызға айтқан сөзінде дәл осы жағдайды баяндайтынын байқаймыз:

Деуші едіңіз:
«Джек Лондон,
Махаббат,
Ақша,
Жастық шақ!»
Мен білсем сіз —
Джоконда.
Сізді біреу ұрламақ.
Ұрлапты ғой...

Белинский Пушкиннің Онегині мен Лермонтовтың Печоринінің арасы Онега мен Печора өзендерінің арасынан алыс емес деп жазған еді. Сол сияқты, жоғары айтылғандай, Маяковскийдің революциядан бұрынғы поэзиясының лирикалық кейіпкері мен Онегиннің арасы оншалық алыс емес. Егер Маяковскийдің лирикалық кейіпкерінің арғы тегін, генеалогиясын іздестіретін болсақ, тұп-тура Онегинге алып баратынын көруімізге болады.

Ұлы Октябрь революциясына дейін Россия империясында адал, әділетшіл адамның қоғамға пайдалы қызмет істеуіне ешбір мүмкіншілік болмағанын біз жақсы білеміз. Міне, осыған байланысты Россия болмысында өз санасын, өз арын опасыз әрекет пен опасыз іске көндіре алмай, жеміссіз өткен «бөгде адамдар» көп болған. Қоғам тұрмысында әрбір құбылысқа ерекше сезімталдықпен қарайтын орыс әдебиеті, әрине, бұл адамдарды қалам ұшына алмай өте алмаған. Пушкин орыс қоғамындағы осы бір адамдар кейпін бірінші болып байқап, Онегин об-

разы арқылы оқырмандарға ұсынды. Осының өзі Пушкиннің асқан даналығымен байланысты еді. Онегиннен кейін, Добролюбовтың байқауы бойынша, Чацкий, Печорин, Бельтов сияқтылар пайда болды. Өткен ғасырлардың алпысыншы жылдарына жақындағанда осы бір қоғамдағы «бөгде адамдардың» кейпі бөліне бастады. Бір жағынан қайраты қайнаған, үлкен іске ұмтылған Базаров пен Рахметовты көреміз, екінші жағынан «сөздің аждаһасы, істің ергежейлісі» Рудинді, одан әрі барсақ кең төсекке кең шекпен жамылып жатып алған Обломовты көреміз.

Шаруалар революциясына, әрбір жеке адамның қайратына сенген ұлы күрескер Чернышевский Рахметов кейпі арқылы «бөгде адамдардың» бойына жігер беріп, жемісті іске жарамды еткісі келгенді. Бірақ «бөгде адамдар» бұдан өз мақсатына жету жолында ешбір ілгерілей алмағанды, өйткені сол мақсатқа жету жолының өзі анық емес, бұлдыр еді. Халықшылдар мен олардың соңынан ергендер яки көптеген Рахметовтер, өз жанын, өз өмірін ешбір аяусыз осы жолға құрбан етіп күрессе де, олар тек өздерінің әлі де «бөгде адамдар» екенін, өз мақсатына жетуден бөтен, алшақ жолда жүргенін ғана дәлелдейді. Сексенінші жылдар орыстың жекешіл интеллигентінің бойындағы армандарын мүлдем кесіп тастады. Осы бір кезеңді Горький «жекешілдіктің, индивидуализмнің жантәсілім кезеңі» деп атады. Ұлы жазушы өзіне тән туралықпен былай деп жазды: «Жекешіл индивидуализмнің осы бір жантәсілім процесімен қатар капиталдың темір саусақтары пролетариатты қыспақтап, рухани біртұтас күшке айналдыра келе, жаңадан өз жолы бар коллектив жасауда. Осы бір коллектив күннен-күнге жігерленіп, тіршілікте ерікті іске жарамды күш тек өзі ғана екенін, дүниенің барша рухани жан дүниесі тек өзіне ғана тән екенін ұғына бастады».

Демек, осы бір орыс интеллигенциясының жаппай рухани жұпынылық пен жүдеушілікке бой ұрған кезеңінің өзінде де, асқан қайраты мен жігерінің арқасында, сол кездегі болмысты мүлдем өзгертуге дұрыс жол тауып, дайындалып жатқан топты әлі анық сезінбесе де, жамандық пен опасыздыққа аянбай қарсылық білдіруден танбаған адамдар да болған.

Арымды
шашпай, төкпей жеткізе алдым.
Ұлыған, қаңсылаған даңғазда
Жалғыз адам өзім деп айқай салдым.

Әрине, Маяковский мен оның лирикалық кейіпкері шын адам даусымен сөйлеген тек өздері ғана емес екенін анық білмеген. Қоғамды өзгерту үшін әбден дайындалған адамдардың күштірек, ызғарлырақ, мығымырақ даусы шыға бастағанын, маркстік-лениндік іліммен қаруланған олар жақсылық әкелудің жолдарын дәл есептеп отырғанын айқын аңғара алмаған. Демек, Маяковскийдің лирикалық кейіпкері айналасындағы болмысқа анархистік қарғыс пен лағнат айтумен ғана болмайды, жарқын болашақ табудың төте жолын таба алмаса да, ол бір дүние жүзін желпінтіп, тазартатын ұлы дауылдың жақын екенін іштей сезеді; осы сезімнің анықтығы сонша, ол бір-ақ жылға қателеседі.

Ал-жалаңаш көп тобыр алға үңіліп,
Қарауда үзілгенше көзінен нұр.
Революция алқасын мойнына іліп
Он алтыншы жыл, міне, тақалып тұр.

Сонымен Маяковскийдің лирикалық кейіпкері «ұлыған, қаңсылаған даңғазада» адамгершілігі мен адам арын сақтаған сиректердің қатарына жатады, сондықтан, әрине, Октябрь революциясы болысымен оны «Менің революциям» деп айтуына хақы бар.

«Онегин не болды екен? Оны жан-жалыны адамгершілікке сай жаңа уайым-қайғы, дағдарысқа ұшыратты ма екен? Өйтпесе, жігері құм болып, сол уайым-қайғысы өлімші, дәрменсіз, солғын тірлікке мәжбүр етті ме екен?» деген сауалдар айтқан еді Белинский. Белинскийден кейінгі орыс қоғамының тарихы осы екі жағдайдың да болғанын дәлелдейді. Жігері құм болғандар дәрменсіз, солғын Обломов пен обломовшыларға айналып, капитализм дамыған кезеңінде бұлар күштілердің сарқытына ырза болды, сол сарқыт үшін арын сатты. Бірақ Пушкиннің сүйікті кейіпкері өзінің «адамгершілігіне сай уайым-қайғы, дағдарыстан» қорықпады, тайынбады; сондықтан оның адал, парасатқа берік мінезі тұқым қуалай келе Маяковскийдің революциядан бұрынғы поэзиясының бас кейіпкеріне ауысып Октябрь революциясына дейін жетті дер едік; осы тұқым қуалаған әділетке берік мінез арқылы Маяковскийдің лирикалық кейіпкері бірден «шабуылға шыққан таптың» қатарына тұрып, адамзатқа бақыт пен қуаныш әкелетін қоғам құру ісіне белсене кірісіп кетті дер едік.

Пушкин Бірінші Николай мен Беккендорфтың, Булгарин мен Тимковскийдің тұсында өмір сүрді. «Евгений

Онегиннің» авторы өз тұсында үлкен шабыт пен терең ойға шомдыратын адамды көре алмады. Әрине, бұдан Пушкиннің тұсында ақынның көңілін аударып, сезімін тебірендетін адам болмапты деген ұғым тумауға тиіс; ондай адамдар болған, бірақ олар туралы жазу түгіл, айтуға мүмкіншілік болмаған заман еді ғой. Сондықтан, Пушкиннің поэзиясы оның қаламына ілігуге тұрарлық адам іздеп, кейінге, тарихқа көз тартқан. Оның көңілі орыс халқының даңқы мен атағын шығарған екі адамға тоқтады; олар — бүкіл Ресей патшасы Бірінші Петр және орыс шаруаларының, езілгендердің патшасы Емельян Пугачев. Міне, осының арқасында қазір біз Бірінші Петрді еске алсақ, тек ақынның тамаша поэмасы «Полтавадағы» Петрдің кейпі алдымызға келеді де, Пугачевті еске алсақ, сол бір «Капитан қызындағы» көзінен ойы мен ақылы нұр шашқан, қалжыңқой, қарасақал мұжық алдымызға келеді.

Маяковский анағұрлым бақытты екен. Ол ұлы Лениннің және оның әріптестерінің тұсында өмір сүрді. Оған қаламына татыр адамдар іздеу үшін ешбір бұрылып, кейінге қарау қажет болмады. Өзі революция ақыны бола тұра, ол революцияның данышпаны бастаған топтың қатарында болды.

Ленин бір асқар тау; оның тұлғасын көркем сөзбен мүсіндеу үшін, алыстан, әсіресе уақыт тұрғысынан алшақтан қарау керек сияқты; жанындағы адамның көзіне бүкіл тұлғаның орнына уақ-түйегі ғана көрінетіні ақиқат. Демек, Маяковский өзінің «Владимир Ильич Ленин», «Жақсы» сияқты поэмаларында, Ленинге арналған өлеңдерінде Ленин тұлғасын, оның даналық ішкі сырын осы күнге дейін ешкімнің өнері жете алмаған шынайылықпен, тамаша нақтылықпен мүсіндеп бере алса, осының сыры Маяковскийдің орасан дарындылығында, сол дарындылық арқылы өз ойында бейнелеуге арналған тұлғадан керекті шамаға алыстай білуінде деп түсінуге болады. Маяковский шығармаларындағы Лениннің бізбен «тірілермен тірідей сөйлесе» білуінің құпия сыры, міне, осында жатыр.

Жалпы алғанда, белгілі орыс мақалындағыдай, «жанындағы жалғыз ағаштың аржағынан орманды көре білу» адам баласының бәріне тән қасиет емес. Ал, күнделікті тірліктің уақ-түйегінен асып, біреуді тектен-тек жақсы көріп, біреуді жазықсыздан-жазықсыз ұнатпай қалудан аулақ болып зымыраған өмірдің ақ-қарасын дереу айырып отыру деген, жанындағының тек кесек, негізгі, ірі си-

патын көре білу деген тіпті сирек кездесетін адамдарға тән қасиет болар. Керегінде ой арқылы алысты шолып, көркемдікті шалатын көзді сырттан сала білу көркем сөздің ұлы қайраткерлеріне ғана тән қасиет. Міне, тек осы даналық қасиет арқылы Пушкин «Онегинінде» өзі араласып жүрген адамдарды, өзі қатысқан болмысты мәңгілікке мүсіндеп қалдыра білді, ал Маяковский өзінің «Жақсы» атты поэмасында Октябрь революциясын, тіпті одан кейінгі дауылды, нәсерлі оқиғаларға толы он жылдықты қоладан құйып берді. Ұлы сыншы Белинский «Евгений Онегинді» талдап, оның орыс өмірінің энциклопедиясы екендігін нақтылы дәлелдеген әдісін қолданып талдайтын болсақ, Маяковский «Жақсы» поэмасында өзі қатысқан оқиғалар мен өз заманының рухани негізін қалай білгенін, бұл шығарма Пушкиннің «Евгений Онегині» сияқты «бірден-бір халық шығармасы» екенін көрсетер едік. Демек, бұл шығарма қазіргі кезде көпшілікке өзінен-өзі әйгілі, сондықтан талқылап, талдауды керек етпейтін де болар.

Біз Пушкиннің өз романын аяқтамай тастағанын білеміз. «Романның аяқталмауының мәні неде? — деп жазды Белинский. — Біз кейбір романдардағы өзекті ойдың өзі сол аяқталмауға себеп бола ма деп топшылаймыз, өйткені, біздің болмысымыздың өзінде шешімі жоқ оқиғалар, мақсатсыз тірліктер орын алып жатады ғой...» Пушкин өмірді, тірлікті өте-мөте сүйген адам, ол өзінің Отаны мен өзінің халқына парасат пен даңқ тілеп, сондай күннің тууына әбден үміттенген адам еді, бірақ оған өзі өмір сүрген заманның қапырық ауасы ең ұлы шығармасын халқына өзі ұмтылған рухани тұрғыда аяқтап беруге мүмкіншілік бермеді. Ақын, шамасы, осы шығармасын аяқтап бітірмек болып талай рет қолға алған, бірақ қолжазбаларына қарағанда, өзінің сүйікті кейіпкерлерін лағнат болмыстың құшағынан шығара алмаған да, сол бойымен қалдыра берген.

Пушкин өзінің романын аяқсыз қалдырған. Маяковский өзінің поэмасын қуаныш пен мақтанышқа толы асқақ шабыттан туған шумақтармен аяқтады.

Қарттық жоқ бізге
Жетеміз жүзге...
Жылма-жыл үдер
Бізде қайрат-жігер.
Балға-жыр мадақта,
Жасарды ел мен жер.

Осы екі шығарманың аяқталуының өзінде екі ұлы ақынның өмір сүрген замандарының айырмасын белгілейтін тамаша мағына жатқан жоқ па!

Пушкин поэзия тарихында бірінші болып, шын ақын үшін төмен, жұпыны тақырып жоқ екенін, шын ақындық, әдебиеттегі кейбір эстеттердің топшылауларындағыдай, ернін шүйірген нәуетек бикеш емес екенін көрсетті. Маяковский одан әрігірек барды — ол Октябрь революциясынан кейін бірінші болып өлең мен жырды көшеге, алаңға, қалың көпшілік арасына шығарушылардың басшысы болды. Өйткені, ол осының өзін революциядан бұрын арман еткен-ді.

Бұлбұл мен махаббаттың қойыртпағын,
Былғап жүрсе, ұйқасын қиқылдатып,
Меңіреудей байлап қойған тіл мен жағын
Үн қатып, сөйлей алмай, көше жатыр.

Пушкин де өзінің мына көпшілікке әйгілі өлеңінде осы тіл мен жағы байланғандар жөнінде, поэзия, өлең тілінде сөйлеуге мұршасы жоқтар жөнінде айтып отырған жоқ па:

Месқарын, шырайлы жүз, қалжақ сыншым,
Жырымды ажуалауға дайын тұрсың.
Бері кел, жаным а отыр. Мені тыңда,
Қанекей, шарақ бар ма қайғы-мұңға?
Түсті неге қабағың? «Өлең бірер
Тапсайшы, торықтырмай бір күлдірер».
Көр, әнекей, тізілген кепе үйлер
Ар жағы қия-сайлы көң қара жер.
Сұрғылт бұлт төніп апты бұл маңайға...
Жайқалған егіс, орман, суы қайда?
Ана бір қисық шарбақ тұсын қара:
Серейіп екі ағаш тұр жеке-дара.
Күз жаңбыры өтінде екі-ақ ағаш,
Оның-дағы біреуі тұр жалаңаш.
Ананың да жапырағы дауыл соқса-ақ,
Жанындағы шалшықтың бетін жаппақ,
Тірі ит жоқ қораларда аңыраған.
Әне бір мұжық келед, басы жалаң,
Баласының табыты көтергені
Екі қатын соңында, бар ергені.
Поптың ана шалжағын жұмсап келед,
Өкесі шіркеуді ашса, тез жерлемек.
Түсті неге қабағың? «Өлең бірер
Тапсайшы торықтырмай, бір күлдірер».

Жоғарыда Маяковский «бұлбұл мен махаббаттың қойыртпағын» жасауға өуестенгендердің өдетін айтса, сол өдет Пушкиннің осы бір өмір мен болмыстың ауыр-

лығы мен кемшілігін айтқанды ұнатпай, ешбір торық-тырмай, тек күлдіріп қана отыратын жыр мен өлеңді талап еткен «шырайлы, қалжақ сыншысынан» ауған әдет екенін аңғаруға болады. Пушкиннің осы бір өлеңінің (сондай-ақ басқа да көптеген өлеңдерінің) күнделікті өңгімелесіп, тіл қатысып жүрген адамдардың байырғы ырғағына құрылғанын байқасақ, бұл ырғақ кейін Маяковскийдің ақындық шығармаларының өзекті ырғағы болғанын, бұның өзі Маяковскийге Пушкиннен, мысалы, Некрасов сияқты ақындар арқылы жеткенін де аңғаруымызға болады.

Пушкиннің адамның ішкі сырының тұңғық түкпірлерін аралаған тамаша лирик екенін білеміз. Сондықтан да тіршіліктің әртүрлі жағдайларында не бір ойға шомсақ, не бір торықсақ, не бір қуансақ, Пушкин өлеңдерінен дәл сол көңіл-күйге, сол эмоцияға лайық сөздер мен ырғақтар табамыз да, әрқашан осы ақынды жаңадан ашқандай, жаңадан оқып танығандай боламыз. Пушкин сияқты ақындардың адамның жан дүниесіне әсер ететін сиқырлы ықпалының түпкі сыры, міне, осында жатқан сияқты. Маяковский де асқан лириктердің бірі. Қазіргі уақытта революцияның ұлы ақынының творчествосын зерттеушілер оның лирикасында адамның қуаныш-жұбаныш, мұңы жалпы қоғамның қуаныш-жұбанышымен ұштасып, біріккенін, біздің социалистік қоғамға тән көңіл-күй өзгешелігі ерекше тебіреністі шеберлікпен сипатталғанын әдемі дәлелдеп жүр. Адамның ішкі сырын ақтарған көптеген өлеңдері мен поэмаларында ақын совет азаматының социалистік өмірге ұмтылу жолындағы қиыншылықтары үшін, әсіресе, өткен құлшылық өмірден қалған бойдағы бықсықтарды шығару қиыншылықтары үшін жан-тәнімен қиналғанын байқаймыз. Сондықтан да ақын жақсылық пен парасаттылық жолында кейде «көз жасын көл етіп, шыбын жанын пида етуге» дайын екенін білдірді. Маяковский сонымен қатар, адам баласының қай қоғамда болса да туып, өсіп, қартайып, ауырып-сырқап отыратынына, өмірдің әрбір шағының өз өзгешеліктеріне байланысты терең де нәзік сырлар пернесін де қозғауға шебер болған. Мүмкін, біз осы күнге дейін Маяковский лирикасының осы бір жағына айырықша көңіл бөлмей де жүрген болармыз. Маяковскийдің мына бір онша қайталанбай жүрген өлеңіне көңіл аударып көрейікші.

Жылқыға жақсы көзқарас

Тұяғының тықылы
Ырғағындай

Тақпақ жырдың:

— тіп

— теп.

— топ

— тап.

Жел қаққан,
Мұз жамылған
Көше жылжып,
Жануар жанбасынан
түсті құлап.

Бірінен-бірі қалмай
жиылды кеп
Жүргендер Кузнецкийде көше таптап.
— Қарашы!

Ат құлады,
жығылды, — деп

бәрі де,

бірі қалмай,

күлді ыржақтап.

Жанына жануардың жалғыз өзім
жақындадым,
қосылмай сол ыржаққа.

Қарасам:

мөлтілдейді екі көзі,
көше айналып,
жылжып тұр төбе жаққа.

Үңілсем

екі көзден тамшылаған

көз жасы ағып жатыр,

түптен өтіп.

Жануардың зарлығы
ауды маған,

аяныш

жан-тәнімді елжіретіп:

Жануарым,

жинашы

есіңді тез.

Өзіңді

Осылардан кем көрме, әсте.

Бәрімізде бар аздап жылқы мінез,

Әрбір кісі өзінше сендей мәстек.

Әлде қартқа аяныш ұнамады,

әлде ол

ерсі естіді

шын ниетті.

Әйтеуір,

жұлқынып қап

тұрды-дағы,

оқыранып қап,

ілгері жүріп кетті.

Құйрығын бұлғап,

Масайрап,

бүйірі қызып,
ойлады:
Өмір, тірлік неткен қызық,
Шынын айтса,
Әлі де құлын-таймын.

Бәріміз де туамыз, өсеміз, есейеміз, кейде бұрынғы әдетпен әлің жетіңкіремейтін іске де килігіп қалып, Маяковскийдің осы бір жирені сияқты құлап түсуің де мүмкін. Сол кезде ыржақтаушылардың арасын жарып өтіп, осы ақындай парасатшыл, елжіреген ілтифатты кісі келіп;

— Жануарым,
жинашы,
есіңді тез!
Өзіңді
осылардан кем көрме әсте! —

деп сенің ренішіңді бөліссе, сенің жастық қайратың еске түсіп, бойыңа ерекше қуат пайда болар еді.

Ойлады:
Өмір, тірлік неткен қызық,
Шынын айтса,
Әлі де құлын-таймын.

«Поэзия — өндіріс. Ауыр, күрделі болса да өндіріс» деп жазды Маяковский. Шамасы, Маяковскийдің осы бір сөздеріне қарап кейбір тоғышарлар мұны сөзбе-сөз топшылағысы келеді. Маяковский ақындықтың ауыр іс екенін, тек дарын мен еңбек ұштасқанда пайда болатын қасиет екенін әбден түсінген.

Найзалап лириканы біз ертеден
Іздедік ұйқастардың өткір, тыңын.
Әйтсе де поэзия оңбайды екен,
Бір мелшиген жерінен қозғау қиын.

Блок ақындық дарын мен шабытты әлемдік оркестрден халықтың жан-күйінің ырғақ пернесін баса білу қабілеті деп түсінгенін жоғарыда айтып өттік. Мына бір сөздерінде Маяковский де осы қағиданы айтқан болар. «Ырғақ әрбір ақындық шығарманың бойынан гуілдеп өтетін негізгі өзегі болып табылады... Осы бір гуіл-ырғақ қайдан келетіні білгісіз... Ырғақ сырттан келе ме, әлде менің бойымда бар ма, оны мен білмеймін... Шамасы, бойымда болса керек. Бірақ, сол гуіл-ырғақты ояту үшін сырттан қозғау керек, яғни әлдебір сықырдан ролядің іші гуілдеуі, құмырсқаның бірден басқан адымынан кө-

пір шайқалып, құлай жаздайтын сияқты». Маяковский өзінің асқақ дарынының күш-қуатын түсіне білген адам, бірақ, ол өзгелерге қарағанда сол дарынға мақтана, өзін-өзі жұбата, өзіне-өзі кешіріммен қараған адам емес, өйткені, ол үлкен жігердің, орасан жауапкершіліктің адамы болатын да, Пушкин айтқандай «ырғақ-әуенін алгебра өдісімен талдап», тіпті ерен дарынның өзінің шығармасы тек қажырлы еңбек арқылы, поэзияны өндіріс деп ұғыну арқылы ғана шын мәніндегі ақындық туынды болуын әбден уағыздап баққан. Пушкиннің творчествосына үңілсек, оның да тынымсыз еңбекқор болғанын білеміз, өз творчествосына өз айналасының ішінен бірінші болып терең талап қойып, ақындықты мамандық деп танығанын білеміз. «Құдай ақына, — деп жазды ол бір хатында, — мені өлең шығару ісіне ұйқас шатпақтаған баланың мақтанышы ретінде немесе жоққа тебіренетін адамның жұбанышы ретінде қарайды екен деп түсінбеңіз: ақындық менің кәсібім, мен үшін ақындық қарекет боп үй-ішімді ешкімге табынбай қамтамасыз ететін адал өндірістің саласы».

Орыс поэзиясы ұлы халық бойындағы ақындықтың біртұтас ұлы жотасы болып табылады. Бұл жота үлкенді-кішілі жарқыраған шыңдарға толып жатыр. Бірақ, сол шыңдардың ішінде Пушкин мен Маяковский ерекше көрінеді, бұлар Кавказ тауындағы Казбек пен Эльбрус сияқты сол ұлы жотада ерекше жарқырайды. Бұл екі шың бірін-бірі көріп, бір-біріне қарап, бір-біріне дауыс беріп, орыс халқының ұлы поэзиясының біртұтас екендігін куәландырып тұр дер едік.

Бізге, қазақ оқырмандарына, қазіргі уақытта Пушкин мен Маяковский есімдері Абай мен Сәкен Сейфуллин есімдерімен бірге естіледі. Пушкинді оқысақ біздің есімізге Абай түседі, өйткені, Абай қазақ әдебиеті мен поэзиясында Пушкин сияқты бірінші болды. Ол бірінші болып Пушкиннен үйреніп, өзінің ұлы дарынын Пушкин поэзиясы арқылы қуаттандырды. Маяковскийді оқысақ біздің есімізге Сәкен Сейфуллин, ал Сәкенді оқысақ біздің есімізге Маяковский түседі, өйткені, біздің далада бірінші болып революция үшін өлең арқылы, Маяковскийше тақпақтаған әсерлі сөздер, өткір ұйқастар арқылы халыққа танытқан Сәкен еді ғой. Осы бір жағдайдың өзі біздің еліміздің көп ұлттық поэзиясының түбірі бірлігін, біртұтастығын дәлелдесе керек.

ТӘРЖІМА ТУРАЛЫ ОЙ

Социалистік реализмнің ұлы классигі, «шабуылға шыққан таптың» өткір тілді үгітшісі, қаз дауысты жаршысы Владимир Владимирович Маяковскийдің шығармалары әлі күнге қазақ тіліне аз аударылып келеді. Қазіргі уақытта ұлы ақынның көптеген шығармалары ішінен қазақ тіліне аударылғаны 30 шақты өлең мен «Владимир Ильич Ленин» атты поэмасы. Бұл Маяковскийдің творчествосымен өз тілінде танысуға ынтық қазақ оқушысы үшін, әрине, аз. Бірақ, бір қуанарлық нәрсе, біздің ақын-жазушыларымыздың көбі Маяковскийдің творчествосымен жете танысуда, одан үлгі алуда, қазақ тіліне аударуға талаптануда. Сондықтан, Маяковскийдің қазақ тіліндегі бар шығармалары жөнінде пікір айтуды тоқтатпаудың қажеттігіне күмәндануға болмайды.

«Жалғыз сөзді табам деп, мыңдаған тонна сөз кенін қопарған» ақынның шығармаларын басқа тілге аудару, сөзсіз, қиын іс.

Маяковский өлеңдерінің сатыланған жолдары, стиль, ритмика өзгешеліктері, тек орыс халқы тұрмысына тән сөздер мен сөйлемдерді, мақал-мәтелдерді жиі қолдануы, аз сөзге көп мағына сыйғызуға шеберлігі — міне, осының бәрі аудармашыдан шын творчестволық еңбекті тілейді. Егер аударуға кіріскен ақын ұлы жазушының творчествосына Маяковскийдің өзіндей қараса, яғни қазақ тілінің мол қазынасынан түп нұсқадағы берілген ойды тура беретін сөзді, сөйлемді, өлең ырғағын дамылсыз іздеп, Маяковскийше қайта-қайта өзгертіп, салыстырып барып, ең жақсысын таңдап алатын болса, сонда ғана Маяковскийдің стилі мен ритмикасын, ойы мен сезімін оқушыға Маяковскийше жеткізуге болады. Осымен қатар Маяковскийдің шығармаларын аудару қазақ ақындарының өздеріне де үлкен мектеп, творчестволық зор импульс болары сөзсіз. Шебер аудармашыларымыздың бірі Мұхтар Әуезов И. С. Тургеневтің «Дворян ұясы» атты романын аударғаны жөнінде былай дейді: «Мен шамам келгенше ең алдымен романды дәл аударуға тырыстым. Тек дәл аудару ғана үлкен жазушының тіл, стиль, сөйлем ерек-

шеліктерін бере алатын болады, бұл жөніндегі дәл аудару дегенді мен сөйлеміне сөйлем орай етіп аудару деп түсінемін. Сондықтан қанша ұзақ болса да, романның өзіндегі сөйлемі үзіліп, бөлшектеніп, бірнеше сөйлем боп берілмейді... Бұлай етудің себебі бар. Орыстың ұлы классикалық әдебиет үлгісін аудару арқылы аудармашы-жазушы мен өзім сол асыл нұсқаның шеберлігін үйренуге тырысамын және әсіресе Тургеневті өз қалпында беру арқылы сол шебердің анық, нақтылы өзгешеліктерінің бәрімен өзіміздің оқушы жұртшылығымызды дәл таныстыруға тырысамын».

«Прозаны аударушы — автордың құлы, поэзияны аударушы — автордың бәсекелесі!» — деген екен шебер аудармашы ақын Василий Андреевич Жуковский. Осы пікірдің нақтылығына кейбір жағдайда күмәндануға болса да, бұл сөздер аудармашы-ақын зор сын, зор жауапкершілік алдында тұрғанын, ұлы ақынның асыл қазынасын басқа тілге аудару үшін аудармашының өзі шебер, талантты ақын болуы керек екенін дәлелдейді. Жоғарыда келтірілген М. Әуезовтің пікірі проза туралы айтылған. Бірақ, бұл пікірді өлең аудармасын жасағанда да еске алмай болмайды. Маяковскийдің шығармаларын аударғанда — оның стилі мен ритмикасын, ойлары мен бейнелерін дәлме-дәл келтіруге тырыспай болмайды. Әрине, ақын бұл дәлме-дәлдікке тек ақынға тән өз жолдарымен, өз әдістерімен жетеді; поэзиядағы сөйлемдер дәлме-дәл ешқашан аударыла алмайды, поэзиядағы образдардың кейбірі түп нұсқадағы образдан айырықша да болып кетуі мүмкін, буын саны, жол саны да өзгеріп кетуі мүмкін. Бірақ, тек осы ауыр творчестволық еңбек, тек осы ақындық азап кейде аудармашы ақынды автордың бәсекелесі етіп, оның қатарына жақындатуы мүмкін. Жуковский мен Лермонтовтың, Абайдың кейбір аудармалары түп нұсқадан кем түспеуі — үлкен ақындарды басқа тілге аудару шын творчестволық процесс екенін танытады.

Маяковский сияқты ұлы творчество иесін басқа тілге жеткізу үшін, аудармашы өзінің творчестволық лабораториясын Маяковский творчивосына әбден бейімдеп, Маяковскийдің ритмін, шолақ жолдарын, өлең ырғағын көп жаттаудың, дауыстап оқудың арқасында әбден ұғып алуға тиіс; екіншіден, түп нұсқадағы көркемдік кестелерге өз тілінде балама, жақын кестелер табу үшін өз творчивосындағы тәжірибесіне мол сүйенуге тиіс: Маяковскийдің әрбір жолдарындағы екпінді буындарын са-

нап, оның өлең өлшемдерін тауып барып аудару ешбір қажет емес.

Маяковскийді көп аударған кезде, бірнеше ақындар қатарласып аударған кезде, Маяковскийді аударудағы тәжірибеміз көбейген кезде алуан түрлі пікірлер айтылатыны сөзсіз. Кәзіргі айтпағымыз Маяковскийдің қазақ тіліндегі аз аудармасының кемшіліктері мен жетістіктері. Шынын айту керек, Маяковскийдің қазақ тіліндегі шығармаларында шеберлікті, көркемдікті қоя тұрып, мазмұнына нұқсан келтіретін өрескел қателіктер көп, сондықтан біздің төменгі талдауымызда осы бір кемшіліктер көп орын алады.

Қазір Маяковскийдің шығармаларын аударып жүрген ақындарымыз Т. Жароков, Ғ. Орманов, Қ. Бекхожин сияқты поэзиямызға еңбегі сіңген тәжірибелі қайраткерлер; кейінгі уақытта жастар да кірісіп жүр.

Тайыр ұлы ақынның «Солға Марш», «Советтік паспорт туралы өлең», «Бар дауыспен» сияқты өлеңдерімен қатар «Владимир Ильич Ленин» поэмасын аударды.

Маяковскийдің «Солға Марш» өлеңінің аудармасында шын мәнінде марштың дүмпуі, ритмі байқалғанмен, мазмұнына қарама-қарсы мән беретін ұғымдар кездеседі.

Мысалы, түп нұсқада:

«Пусть,
оскалясь короной,
Вздымает британский лев вой»
Аудармада:
Мейлі,
талқан етіп тәжін,
Арыстаны Британның
Ұли берсін, атып жалын».

«Ұли берсіннен» кейінгі «атып жалын» деген қосымша сөздер ұйқас үшін келтірілген, мұның ешбір оқасы жоқ, тіпті британ арыстанының ашуының күштілігін айқындаңқырап та тұр. Бірақ, британ арыстаны қандай ашуланса да, есінен айырылмайтын қу арыстан, сондықтан ол өз тәжін өзі ешқашан талқандамайды.

Бұдан да өрескел қате мына жолдардан байқалады:

«Там
за горами горя
Солнечный край непочатый.
За голод,
За моря море
Шаг миллионный печатай!»

Аудармада:

Анда, таудың аржағында,
Шомған елде мұңға, зарға,
Құлавыған күнгей жаққа
Аштық үшін,
Қорлық үшін,
Миллион ізін мәрдей ғып бас,
Теңіздерден асып атта!»

Жоғарыдағы Маяковскийдің «таулары» жай таулар емес, мұң мен зардың таулары: «теңіз» жай теңіз емес, аштық пен індеттің теңізі, Маяковский осы мұң мен зардың таулары мен аштық пен індет теңізінен «Миллион ізін мәрдей ғып бас, тез өтейік» деп отыр. Ал, аудармашы оқушыны тез «таудың аржағындағы мұңға, зарға шомған елге» жеткізбек. Осы қате екінші бір қатені туғызып отыр. Маяковскийдің:

«Пусть бандой окружают нанятой»

дегенін, аудармашы:

Мейлі, онда (?) банды жалдап,
Қоршаса да, қаулап, аңдап» —

деп аударып, «онда» деген сөзді қосады.

Демек, бұдан туатын айқын көрініс мынау: пролетариат әскері «таудың аржағындағы елге» жетеді, «онда» оларды жау қамап алады. Ал, шынында пролетариат революцияда тек өз елін, өз мүлкін қорғаған, сондықтан, Маяковский ешқашан олай деп айтпаған.

Т. Жароков «Совет паспорты туралы өлеңді» біркелкі жақсы аударған. Совет азаматының «қызыл тері паспортын» алардағы тұсы түп нұсқадағыдай-ақ күшті берілген:

Алды
бейне — бомбадай,
я кірпідей,
Паспортымды
қос жүзді
ұстарадай.
Паспорт
оған
жеті бас
улы тілді
Көрінді
екі метр
оқ жыландай.

Бұл арада, әрине, «кірпідей» мен «тілді» ұйқас емес, «ұстарадай», «жыландай» дегенде де ұйқастық шамалы

деп, мін тағуға болар еді, бірақ түйдек түскен сөз ырғағы, ішкі ритмі, айта берсе, мағынасы түп нұсқаға айтарлықтай жақын екені сөзсіз. Соңғы шумағында қате бар. Маяковский былай деп аяқтайды:

читайте,
завидуйте
я —
гражданин
Советского
Союза!

Бұл арада Маяковский «завидуйте» деген сөзді «қызығыңдар» — деген мағынада қолданады; шынында да капитализм елдерінің еңбекшілері біздің халықтың зат, бақытты тұрмысына қызықпай қоймайды, сондықтан Маяковскийдің «завидуйте» деуі шетел еңбекшілерін өз тағдырын өз қолына алуға шақыру ретінде естіледі. Ал, аудармашы бұл жолдарға керісінше мағына берген:

«Көріңдер,
күндесеңдер, күйіңдер
Мен —
Совет Одағының
Азаматы!»

Маяковскийдің «Бар дауыспен» атты өлеңі ақынның бүкіл творчествосына қорытынды беретін, келелі, мағыналы, күшті шығармасының бірі. Бұл аса терең сезімге құрылған өлең ұлы «үгітші, дабылшы, басшы» ақынның кесек бейнесін көз алдыға келтіріп, оқушыны тебіrentпей қоймайды.

Бұл өлеңнің аудармасын Т. Жароков көп ойланып, мұқият ізденіп жасағаны байқалады. Аудармашы өлеңнің өлшемдерін, ырғақтарын ой мағынасына сай ауыстырып отыруға тырысқан. Бұл жөнінде аудармашының елеулі табыстары бар. Бірақ, мұнда да аудармашының түп нұсқаны түсінбеушілігі кездесіп отырады.

Я
ухо
словом
не привык ласкать;
Ушку девическому
в завиточках-волосках
От полупохабщины
не разалеться, тронуту,

шеліктер ескерілмеген, сондықтан да өлең көңілге қона бермейді. Өлеңнің түп нұсқадағы өзгешеліктерін ескермеу аудару ісін жеңілдетеді де, ақын сыпырта аударып, кейде мағынасын да байқамай қалады. Түп нұсқада:

Втрое,
каждый
и верстак,
Работу
свою
увелич!
Так
велел
работать
Ильич

Аудармада:

Екіншіден,
әр станок,
әрбір күш,
Жұмысыңды
еселей түс,
үстей түсі!
Осылай деп
айтып кетті Ильич!

Мұнда «верстак» деген сөзді ұйқас үшін «күш» деп аударуда біздіңше көп қате жоқ. Ал «Біріншіден» жоқ өлеңге мына «Екіншіден» қайдан келді? Бұл «втрое» (үш есе) деген сөздің орнында тұр. Маяковскийдің төрт жолды шумағын өзгертіп, жеңіл үш жолды шумақ етіп алғаннан кейін, өлеңнің аударуы жеңілденген де, сол жеңіл жолмен сыдыртқан ақын «втроені» «второе» деп ұғынып тарта берген. Егер Маяковскийдің өзгешеліктерін сақтау үшін ізденіп, ақын сол бірінші жолға бірнеше рет қайтып келсе, осы бір сопайып тұрған қате көзге түсіп-ақ қалар еді. Амал не, аудармашыларымыздың көбі жеңіл жол іздеп, түп нұсқаның көркемдік өзгешеліктеріне көңіл аудармай келеді.

Ақын «Мәжілісқорлар» атты өлеңді жақсы аударған. Бұл өлеңнің мағынасы қазақ оқушысына айнымай жететін сияқты. Бірақ, ақын өлшем, ритм жөнінен түп нұсқадан қашан да алшақ кетіп қалады. Осы өлеңде Маяковскийдің төрт жолды кезек ұйқасты шумақтары қос ұйқасты шумақтарға айналып кеткен. Бұл жөнінде біз Маяковскийдің өз ритмі мен мөлшерлерін сақтауға тырысатын Тайырдың аудармаларын қолдауға тиістіміз, өйткені, бұл аударудың ауыр жолы, қатеге кеп соқтыратын жолы, сондықтан қадірлі де жолы.

Маяковскийдің шығармаларын аударуда ақын Қ. Бекхожин елеулі еңбек істеп келеді. Қалижан Маяковскийдің «Юбилейное», «Ленин жолдаспен сөйлесу», «Біздің жастарға», «Сергей Есенинге», «Бикеш пен Вульворт» деген өлеңдерін аударды. Бұл аудармаларда ақынның түп нұсқа мағынасын жақсы түсінгені байқалады. Бірақ, өлеңдердің көбі қазақтың ескі он бір буынды қара өлең өлшемімен аударылған. Қазақ өлеңінің өшпес мұраларының көбі осы өлшеммен жазылғаны әркімге мәлім. Сонымен қатар, қара өлең әрқашан да ұйқас табуға, сөз қыстыруға жеңіл келетіні де мәлім. Суырып салма (импровизация) өлеңдердің көбі осы әйгілі мөлшермен шығарылатыны тектен тек емес. Олай болса, қазақ поэзиясының классикалық мөлшері Маяковскийді аударуға лайықты болар ма екен? Маяковскийді аударушылар осыны да ойластырғаны жөн болар еді. Кейде Қалижан да мазмұндық қате жіберіп қояды. Маяковский достық өзілдің, қалжыңның шебері болған, бірақ, ретті жерінде шешіле сөйлеп, өз бойындағы күйінішін айтып, шерін де тарқата білген.

«Вот
когда
и горевать не в состоянии —
Это,
Александр Сергееч,
много тяжелей!»

деп шерін шертеді ол Пушкинге «Юбилейное» деген өлеңінде. Осыны Қалижан былай аударған:

«Егер дәрмен
жетпесе күйінуге
Қиынырақ, Сергееч,
сол бәрінен».

Осы екі жолда түп нұсқа түгел сияқты. Бірақ, өзінен үлкен адамға «Александр Сергееч» — деп сыйлап сөйлеп тұрған Маяковский, аударма бойынша Пушкинді өлдеқалай сырласу үстінде өзінің сыбайласындай «Сергееч!» деп арқасынан қаққан сияқты.

Маяковскийдің «Сергей Есенинге» деген өлеңі әйгілі өлең. «Өлеңді қалай жасауға болады» деген мақаласында ұлы ақын бұл өлеңді жақсылап талдайды. Аудармада сол талдауға сүйену әбден қажет. Қ. Бекхожин сол талдауға онша сүйене бермеген. Мысалы түп нұсқада өлеңнің бірінші шумағы былай келеді.

Вы ушли
как говорится,
в мир иной,
пустота...
летите,
в звезды врезываясь.
Ни тебе аванса,
ни пивной.
Трезвость».

Бұл өлеңде төртінші жол Маяковскийдің әйгілі шолақ жолы. «Аванс пен сыра» жоқ жерде «Трезвость». Басқа сөз жоқ. Бұл шеберліктің барып тұрған асқақ табысы. Әрине, «ақша жоқ болған соң, енді арақ ішпейсіз» деп ұзарту оп-оңай. Ал, Қалижан дәл солай ұзартады.

Сіз кеттіңіз
ол дүние
дейтін жаққа.
Құр қуыс...
жұлдыз жарып жөнелдіңіз,
Жоқ сізге
сыра, аванс,
Мастықтан сауықтыңыз,
түзелдіңіз».

«Мастықтан сауықтыңыз» деген келте, төте сөздер Маяковскийге тән емес. Бұл арада, әрине, «Трезвость» деген сөздің мағынасын қысқарақ, мағыналырақ, қалжыңы аралас, ұтымды сөздерге құру керек еді.

Маяковскийдің 1950 жылы шыққан жинағындағы ең нашар аударма Қ. Боранбаевтікі. Ол «Киев» атты өлеңді аударған екен.

Түп нұсқада:

Лапы елок,
лапки,
лапушки...
Все в снегу,
а теплые какие!

Бұл шыршалы Киевтің пейзажы. Ал осы пейзаж аударма бойынша былай шыққан:

Түптері
шыршалардың
тамырлары...
Жамылған
қандай жылы
қарды бәрі!

Маяковскийдің «лапки, лапушки» дегені шыршалардың қар жамылған бұтақтары; өйткені тек осы қар жамылған бұтақтар Киевке шыршалы пейзаж жасап тұр; Маяковский осы пейзажды тартымды көркемдікпен алдына келтірген. Ал, шыршаның «түптері мен тамырлары» қайдан келді?

Киев ертедегі Русьтің орталығы; Россияның кейбір тарихи кезеңдерін есіне түсірген ақынның бойын патриоттық сезім билейді. Тарихи ерлік оқиғаларға толы ұлы халықтың ұлы ақынының бұл сезімі заңды-ақ. Бірақ, сол арада-ақ Маяковский өз бойындағы патриоттық сезімнің «ұлы державалық шовинизм» деп аталатын жаман сезімнен алшақ екенін айтпақшы болып, өзіне тән иронияға түсіп, былай дейді:

Даже чуть
зарусофильствовал
от этой шири!
Русофильство
да другого сорта.

Аудармашы бұл сөздерді мүлдем түсінбеген.

Орысша
о (?) да сөйлеп
бұл дүниеде,
Азырақ ол (?)
орысша
сөйлесе де,
Сөйлейді
басқа түрде
басқа мүлде.

Осы жолдар жоғарыда келтірілген Ленин бейнесінен кейін жазылған. Сонда «Азырақ орысша сөйлеген, мүлде өзгеше сөйлеген» Ленин болып шығып отыр. Тағы түп нұсқада:

«Эй!
Пуанкаре!
Возьми нас...
Чорта!

Маяковский біздің еліміздің жауы Пуанкареге «Бізді алуға шамаң келмейді» — деп отырса, аудармашы былай дейді:

«Эй,
Пуанкаре!
Ал біздерді
Шайтандарды!»

Қысқасы, аудармашы «біз шайтанбыз» деуге дейін барған. Өлең бастан аяғына дейін осындай түсінбеушіліктен құрылған.

Бір қуанарлық нәрсе — М. Әлімбаевтың аудармалары. «Ең жақсы өлең» мен «Келешекті қолыңа ал» атты өлеңдер М. Әлімбаевтың аудармасында түп нұсқаға айтарлықтай жақын сияқты. Бұл жайт көп ойланып, көп ізденген жағдайда Маяковскийді қазақ тіліне жақсы аударуға болатынын дәлелдейді. Бірақ, М. Әлімбаевтың аудармаларында да түп нұсқаны түсініксіздікпен қалушылық кездеседі. Маяковскийдің «Стихи» деген өлеңін М. Әлімбаев дұрыс аударма алмаған. Түп нұсқада:

Верблюды же вскричал:

«Да лошадь разве ты?!

Ты просто-напросто —

верблюд недоразвитый».

Аудармада:

Сен бір қортық ботасың

Саған қайда

Атқа жету? — деп түйе

басты айқайға».

Өлеңнің бар мағынасы мынада: түйенің көзіне басқа малдың бәрі түйе болып көрінеді, ал аттың көзіне басқа малдың бәрі жылқы болып көрінеді. Сондықтан өркеші жоқ, мойны қысқа, бойы шапаты атқа түйе «ты просто-напросто верблюд недоразвитый» дейді: яғни ат оның көзінше — түйе, бірақ түйе тұқымының намысына нұқсан келтіретін жаман, қарғыс тиген, шала түйе. Түйенің ыза болуы да міне осыдан. Ал, «Саған қайда атқа жету!» деп түйе атты мақтаудан мүлдем алшақ. «Дүниедегі хайуандардың бәрі түйе» деп ойлаған түйе атты қайдан мақтасын. Сөйтіп, бұл өлең—өркім айналасына өз тұрғысынан қарайды деген түп нұсқадағы мағынасынан айрылып қалған.

Маяковскийдің үлкен шығармаларынан қазақ тіліне аударылғаны тек «Владимир Ильич Ленин» атты поэма.

Владимир Ильич Лениннің қайтыс болуынан кейінгі қайғы үстінде жазылған осы поэмада ақын халықтың ұлы көсемінің бейнесін береді. Әдебиетімізде бұрынды-соңды Ленин бейнесі мұншалық тамаша берілген емес. Бұл дамылсыз творчестволық ізденудің, орасан еңбектің нәтижесі. Ақынның кейін: «Мен осы поэмадан қорқып жүрдім, өйткені, жабайы саяси баяндауға көшіп кету оңай еді» деп айтуы төгін емес.

Олай болса, мұндай шығарманы аудару да өте жауапты іс. В. А. Жуковский «Одиссеяны» он шақты жыл бойы аударып, соны өз творчествосының ең үлкен табысы деп есептеген. Сол сияқты «Владимир Ильич Ленинді» аударған ақын да, поэманы жақсы аударып шыға қалған күні, өз творчествосының орасан жетістігінің бірі деп есептеуі дұрыс. «Владимир Ильич Ленин» жақсы аударылып шықса, оның қалың бұқараны тәрбиелеу ісіндегі әсері ұлғая түсер еді.

«Владимир Ильич Лениннің» қазақ тілінде екі нұсқасы бар. Біріншісін — Қ. Тоғызақов аударған. Екіншісін — Т. Жароков аударған.

Қасым Тоғызақов өз аудармасында түп нұсқаны жетө түсініп, мазмұнын айнытпауға тырысқан. Бұл — аударманың жетістігі. Бірақ, аудармада Маяковскийдің сатылары келтірілсе де, стиль, ритмикасы сақталмаған. Бірінші тәжірибе ретінде бұл аударманы жамандауға болмайды.

«Владимир Ильич Ленин» қазақ оқушысына Т. Жароковтың аудармасымен әйгілі. Сондықтан, біз төменде осы аударманы талдауға тоқтаймыз.

Т. Жароковтың ақындық интуициясы Маяковский өлеңінің ішкі қуатын, ритм-ырғағын жақсы сезеді. Аудармашы үшін бұл үлкен табыстың бірі. Аударманы көп толғанып жасап, сөзді Маяковскийше іздеген жерінде ақын түп нұсқаны қазақ тілінде шебер жеткізеді. Бірақ, аударма біркелкі емес. Ақын бір жерін жақсы аударса, енді бір жерін мүлдем бұзып жібереді. Мұның көбі түп нұсқаның мазмұнын түсінбеушіліктен болады. Жақсы мен жаманның қатар келуі қашан да оқушыны әбден ренжітеді. Бірнеше мысалдар келтірейік.

Еңбекшілердің өзінің ұлы көсеміне деген шексіз махаббатын, көсемнің жалғыз бір демі үшін әрқайсысы жанын аямайтынын бейнелейтін өлең жолдары өте әсерлі аударылған. Ал, содан кейін аудармашы былай дейді:

Теңселіп
шараптың
бой билеуіне
Трамвай торабында
өлсем ессіз,—
Кім
қазір жылар менің өліміме
Ажалдың
азасында
мұндай шексіз!

«Шарап бойын билеп» мастықтан өлген адамға, әрине, жылауға болмайды. Ал, түп нұсқада бойын шарап емес, қайғы билеген автордың бейнесін көреміз:

В качке —
 будто бы хватил
 вина и горя лишку —
Инстинктивно
 хоронюсь
 трамвайной сети.
Кто
 сейчас
 оплакал бы
 мою смертишку.
В трауре
 вот этой
 безграничной смерти.

Бұдан кейін Маяковский капитализмнің тарихын көркем тілмен бере келе, былай дейді:

Капитал
 его величество,
 некоронованный,
 невенчаный,
Объявляет
 покоренной
 силу деревенщины.
Город грабил,
 греб,
 грабастал...

Маяковскийде «деревенщина» феодалдық қоғамның бейнесі; «деревенщинаны» капитализм жеңдім деп отыр (объявляет покоренной); қала (город)— капиталистік қоғамның бейнесі. Аудармашы мұны түсінбеген, сондықтан «аударма» былай шыққан:

Капитал,
 неке, тәжсіз
 шыққан тақсыр,
Жеңілген
 шаруа күшіне деді: — бас ұр.
Жайратып қаланы ол жалап, жалмап...

Сонда «деревенщина» — феодализмнің орнына капитал «шаруа күшін» жеңіп отыр, «қала — капитализм» емес, капитал қаланың өзін «жалап, жалмап» жатыр.

И бурчало
 у труппе в утробе.
Покрывая
 детвориный плачик:

Под работу,
под винтовку ль,
на-
ладони обе!

Приходи,
заступник
и расплатчик!

Аудармада :

Кептірді
жеген кебек /?/
жұрттың қарнын,

Балалардың
жұбатуға
жылағанын,

Жұмысқа
мылтыққа да
мә, қол дайын!

Келші тез,
қорғанышым,
кек аларым!

Кейінгі жол, сөз жоқ, тамаша аударылған. Оқушыны қынжылтатын жоғарғы үш жол. «Трущобы» — жұмыскерлердің мекені; сол мекеннен ызалы үн естіледі (бурчало у трущоб в утробе). Аудармада бұл құбылыс, шамасы, кебек жеген жұрттың қарнынан естілмек. Жұмыскерлердің ызалы үні балалардың жылауынан асып шықса (покрывая детворинный плачик), аудармада еңбекшілер қатты, зілді сөздерді «балалардың жұбатуға жылағанын», яғни балаларды әлдилеу үшін айтқан болып отыр.

Маяковский буржуазияның алып-сатар құлқын әшке-релейді:

Его
и рай
и преисподняя
Распродает
старухам
Дырки
от гвоздей
креста господня
и перо
хвоста
святого духа.

Маяковскийдің бұл сыпаттамасын Маркс пен Энгельстің «Коммунистік манифесте» берген сыпаттамасының көркем түрі деуге болады. Аудармашы түп нұсқаны түсінбеген, сондықтан, мынадай балдыр-батпақты оқимыз:

Алғандай барып орын
 ол (яғни буржуазия, Б. Е.)
 жұмақтан
 Нәрсесін
 кемпірлерге
 көрсең сатқан.
 Жарға
 ілген
 шеге тескен
 крестер мен
 Қаламұшы
 әулиедей
 еткен мақтан.

Осыдан буржуазияның дінді де, тағаланы да, басқа да халықтың бас ұрып, ізгі деп жүгінетін заттарын алып-сатарға салғанын түсінуге бола ма? Болмайды және де жоғарыдағы «қаламұш» ізгі рухтың (әулиенің) құйрығынан алынған қауырсын (перо хвоста святого духа) емес, кәдімгі жазатын қаламұш.

Поэманың бас кезінде бір тамаша шумақ бар. Ол шумақта ақын өзінің «шабуылға шыққан таптың» жаршысы екенін айта келіп, былай дейді:

Знаю,
 лирик
 скривится горько,
 Критик
 ринется
 хлыстиком выстегать:
 — А где же душа?!
 Да это ж —
 риторика.
 Поэзия
 где ж?
 Одна публицистика.

Аудармада Т. Жароков бұл жолдарды былай келтірген:

Білемін
 ашуланар
 лирик төзбей,
 Сыншылар
 ала ұмтылар
 шыбыртқысын:
 — Жаны қайда?!
 Мынауы —
 қара сөз гой!
 Өлең қайда?
 Сөзінде жоқ, деп қисын!

Мұндай аудармаға төзуге болмайды. Мұндай аударма ұлы ақынның ойын, ақындық творчествосының принци-

пін бұрмалайды. Маяковский өлеңдерінің публицистикалық өткір бағыты үшін таза лириктер мен эстеттер ақынды қандай жек көргені, қанша қуғынға салғаны бізге белгілі. Сондықтан Маяковскийдің «одна публицистика» деуі бұл төрт жолдың өзегі болып табылады. Және де «публицистика» деген сөздің ұйқаста тұруы да тектен-тек емес. Ақынның өзі былай деп жазған: «мен жолдың аяғына ең өзекті сөзді қоям да, сол сөзге неде болса ұйқас табам».

Бұл жолдарды аудармашы Маяковскийше құрастырған болса, «публицистика» (я оған балама қазақ сөзін) — деген сөзді орнында қалдырар еді де, оған «неде болса ұйқас табар» еді, өйткені, таза лирик пен критиктің ыза-сын сипаттайтын ондаған сөйлем варианттарын табуға болады. Т. Жароков керісінше: бірінші екі жолды сөзбе-сөз аударған да, кейінгі екі жолды, мағынасына қарамай, жоғарғы екі жолға жамай салған; осының салдарынан Маяковский өлеңінің өткірлігі мен нақтылығы мүлдем жоғалып кеткен.

Маяковскийдің өзекті сөзін ескермеу аудармашының қатты қателерге соқтырып отырады. Мысалы, жалмауыздарды «қосымша құнмен жалтартпай ұстап алған» Лениннің ағасы Маркс жөніндегі жақсы өлеңдерден кейін, аудармашы мынадай бір шумақ береді:

Денесі
ұсақ байдың
тігірескен,
Қарнына
қарай алмай
жуандардың,
Биржа ұстаған
сол жуан
шонжарларын.
Деді Маркс:
— Жой, таптап, зор күреспен...
Алтынның буына тасып
гүлдей өскен,
Бұзаудан бұқа шыққан
буржуйларын.

Ал түп нұсқада бұл мына сөздер:

Где дрожали тельцем,
не вздымая глаз свой
Даже
до пупа
биржевика-дельца

Маркс повел
разить
войной классовой
Волотого,
до быка
доросшего тельца.

Бұл арада, аудармашы капитализмнің сипаттамасын автордан гөрі өзгеше, ұзартып аударған; оның оқасы жоқ, өйткені өлең аударуда ондай еріктілік заңды да, орынды да.

Ал, бірақ, мына «денесі тітірескен ұсақ байларды» аудармашы қайдан тауып алған? Түп нұсқада бұлар жоқ.

Бұрын «биржа ұстаған шонжарлардан денесі тітіреп», қорқып тұратын жұмысшы табы, Маркс ғылыми социализмнің заңдарын ашып, келешегіне жол сілтегеннен кейін жігерленгенін айтып отыр Маяковский. Қоғам күресі таптық күрес, дейді марксизм, Маяковскийдің «классовой» деген өзекті сөзді ұйқасқа қоюы да, міне осыдан. Аудармашының бұл сөзді мүлдем шығарып тастауы дұрыс емес. Маяковский маркстік-лениндік ғылымның терминдерін кеңінен қолданған адам, сондықтан Маяковский поэзиясының бұл өзгешелігін ескермеу оның поэзиясының саяси өткірлігін жою болып табылады. Бұдан кейін Маяковский былай дейді:

Нам казалось —
в коммунизовы затоны

Только
волны случая
закинут
нас, юля.

Аудармада:

Ойлаушы ек:
коммунизм затондары

Толқынмен
лақтырар деп
бізді мүлде.

Сонымен, Маяковский «коммунизм затондарына» баратын жолды бұрын білмеуші едім, әлде қалай (волны случая) жетеміз бе деп ойлаушы едік — десе, аудармашы: «Бізді коммунизм затондары толқынмен лақтырып тастайды» деп керісінше аударды.

Поэmanın екінші бөлімінің бас жағы жөнінде ұсақ-түйек кемшіліктерді айтуға болар еді, бірақ жалпы жақсы аударылған.

Қызылатын нәрсе, біраздан кейін тағы өрескел қателер басталады.

Маяковский февраль революциясынан кейінгі Петроградтағы жағдайға тоқтайды:

«Питерцы
все еще,
всем на радость,
Лобзались,
скакали детишками
малыми,
Но в красной ленточке,
слегка пирпарадьясь,
Невский
уже
кишел генералами.

Маяковскийдің «но» мен «уже» деуі февраль революциясынан кейінгі халық қуанышымен қатар реакцияның бас көтеруін елестетеді; Невский көшесінде құжынаған генералдар сол реакцияның өкілдері. Ал аудармашы Маяковскийдің «но» мен «уже» деуін ескермеген, сондықтан, оқушыға мынадай бір шаттық көрініс ұсынылады.

Питершылар
мэз-мейрам
боп қуанып,
Шаттанған балаларша ойнап олар,
Мерекелеп,
жұрт қызыл лента тағып,
Невскийде
жүрді паң генералдар.

Февраль революциясынан кейін уақытша үкімет «азаттық, еріктілік!» деген ұрандарын ұмытып, жұмыскер мен солдаттардың правосына қол сұғып, оларға қарсы қарулы күш жұмсай бастағаны белгілі. Сол жағдайды Маяковский мынадай тамаша өткір сатиралық сөздермен сипаттайды:

За шагом шаг
и дойдут до точки,
Дойдут
и до полицейского свиста.
Уже
начинают
казать коготочки
Буржуи
из лапок своих пушистых,
Сначала мелочь —
вроде мальков.
Потом повзрослее —
от шпротов до килечек.
Потом Дарданельский
в девичестве Милюков,

ЖҰЛДЫЗДАР ШОҒЫРЫ

Әр елдің мәдениетінде, қай дәуірде болса да, өзінің шабытты ақыны, ойшыл жазушысы, әуенді әншісі мен шебер музыканты, тамаша актерлері және табиғат көркі мен адам ажарын бейнелеуде ғажайып құпия күй танытқан суреткерлері болмай қалған емес.

Мәдениеттің осынау саласын қазақ халқына Ұлы Октябрь революциясы әкелді, жаңа елге жаңа өнер танытты. Қаншама кенже қалып келсе де, қапаста келген халық бойында бұл өнердің де нелер асыл қайнары бар еді! Бүкіл әлемді сілкіндірген жаңа, жас өмірдің құдіретті толқыны талай өнер иелерін өмір теңізінің тұңғиығынан бетіне көтерген-ді. Өнерпаздар томағасы алынған дала қыранындай қуатты қанатын болашағына самғады. Сол бір алғашқы толқын асқақ әнші Әмірені шығарып, қазақтың нәсерлі әнімен Европаны тандандырған-ды. Жалшының жанын шаттыққа бөлеген сол бір сәт жалынды ақын-артист Исаны тапты! Әйел бостандығын ту етіп, етікшінің қызы Күләш та тордан босаған тотыдай сайрады! Бойда тулаған асыл өнерін екі ауылдың арасынан асыра алмай жүрген Құрманбек пен Қанабек, Қалыбек пен Елубай халық сахнасына шығып, жұртына әйгілі, қадірлі болды. Серке де сахнаның серкесі, көрушінің еркесіне айналды! Бұлармен қосыла жаңа өмірдің жарысына талай өнерлі жастар ат қосты. Октябрь революциясы қазақ халқының рухани күшін оятты, талантын ашты, мәдениетінің өсуіне кең өріс берді.

Қазақтың Мемлекеттік Академиялық «Еңбек Қызыл Ту» орденді драма театры 1926 жылы, 13 январь күні Қазақстанның бұрынғы орталығы Қызылорда қаласында ашылған болатын. Театр тұңғыш рет Мұхтар Әуезовтың «Еңлік-Кебек» трагедиясын қойды. Осы жылдан бастап театр творчествосы еліміздің экономикалық-мәдени өсуімен тығыз байланысты болып отырды. Алғашқы жылдары театр сахнасында «Еңлік-Кебекпен» қатар М. Әуезовтың «Бәйбіше-тоқал», Е. Ерденбаевтың «Малқамбай»,

¹ Қажықұмар Қуандықовпен бірігіп жазылған.

Ө. Оспановтың «Сеңсең бөрік», А. Тоқмағамбетовтың «Екі заң», Ж. Тілепбергеновтың «Перизат-Рамазан», Р. Малаевтың «Ғұрып күңі» сияқты бірнеше пьесалар қойылды. Бұл пьесалар феодалдық ескі әдет-ғұрыпқа, ислам дінінің соқыр нанымдарына шабуыл жасады, тап жауларының қаскүнемдік пиғылын әшкерелеуге көмектесті, бұқара халықты жаңа өмір орнатуға, өнер-білімге шақырды. Отызыншы жылдардың басында бұл пьесалардың советтік идеяны уағыздауда ролі зор болды.

Жаңа өмір орнату жолында жанкешті сұрапыл шайқастан өткен, әлі де басынан өткізіп келе жатқан халықтың бойында революциялық романтикаға толы рухани күш шексіз еді. Мәңгі азаттыққа, мәдениет жарығына ұмтылған сол халық өзінің асқаралы арманы мен тағатсыз талабын, өз күйін шерткен жаңа өнерді құшақ жая қарсы алды. Оның кемшілігін мінемей, жақсылығын асыра мадақтап, өзі құрметтеп көтеріп әкетті. Одан барын аямады.

Арманда кеткен жарды енді ғана өз қолымен сүйгеніне қосып, күштіде кеткен әлсіздің кегін, ақысын әперіп, бай мүлкіне конфискация жасап, болмаса халық дұшпанының зиянкесті арам қылмысын әшкерелеп келген жаңа дүние қожасы — кедей-шаруа өзінің тарихи қаһармандық қимылын енді сахнадан көргенде, әлі ыстығы басылмаған тың сезімнің күйіне қайта еніп, бас көтерген тап жауын қайтадан еселей соққыға жығып отырғандай сезінуші еді. Ойнаушылар да осындай сезімге берілетін. Сахна ұмытылып, өмір күресінде араласып жүргендей болатын. Міне, сол кездегі драматургиялық құрылысы мен көркемдік сапасы әлсіз пьесалардың халықты соншама қызықтыра тартуы жаңа өмірдің ұлы идеясын, көкейкесті мақсатын уағыздауда деп түсінеміз.

Театр жалаң ұлттық драматургия шеңберінде қалып қоймай, алғашқы жылдардың өзінде-ақ, дүние жүзілік классиканы, алдымен, аға орыс халқының реалистік негізде жазылған озық драматургиясын игеруге талпынды. Сахна өнерінен жақсы түсінігі бар, қазақтың тұңғыш режиссері Жұмат Шанин 1927—1928 жылдардың өзінде Шекспирдің «Гамлет», Пушкиннің «Сараң сері», «Тас мейман» сияқты пьесаларының сахналық шешімін табуды ойлайды. Бірақ, ешбір театр мектебінен өтпеген, білімдері аз, ауыл арасынан шыққан өнерпаздар Шекспир, Пушкин драматургиясының терең философиясын түсіне алмады. Осылай бола тұрса да бұл басқа ұлт характерін жасауға батыл қадам болатын. Осындай іздену үстінде

актерлер де тек классикалық шығармаларды қою арқылы сахна шеберлігін толық меңгеретінін түсіне бастады.

Қазақтың тұңғыш театрының қалыптасу, өсу жолында үлкен қиыншылықтар бар еді. Театрда Жұмат Шаниннан басқа режиссерлық өнерден түсінігі бар адам аз болатын. Әсіресе, аударма пьесаларды қою үшін және Станиславский системасын түсіндіретін маман орыс режиссерлері болмады. Осымен бірге спектакльдің декорациялық көріністерін жасайтын суретші-декоратор, адамның кескін-кейпін жасайтын гример-суретші де жоқ еді.

Алғашқы жылдары әйелдер ролінде ойнайтын актрисалар да жоқ болатын. Әйелдер ролінде көбінде Е. Өмірзақов пен Қ. Қуанышбаев ойнап жүрді. Осы қиыншылықтардың бәрін қазақ театрының алғашқы актерлері: Ә. Қашаубаев, И. Байзақов, С. Қожамқұлов, Қ. Жандарбеков, Қ. Қуанышбаев, Е. Өмірзақов, Қ. Бадыровтар өз мойындарымен көтерді. Көркемөнерге шексіз берілу, сүйіспеншілікпен қарау оларды әркез тамаша жетістіктерге жеткізіп отырды.

Театр коллективі 1928 жылдары жазғы гастрольде ауылдар мен қалаларға шығып, өз спектакльдерін көрсете бастады. Қазақ даласында бұрын болып көрмеген жаңа өнер түрімен халықты таныстырып, оның мәдениетінің өсуіне әсер етті.

Отызыншы жылдардың басында театрдың шақыруымен М. Соколов, М. Насонов, Я. Танеев, сияқты режиссерлер келіп жұмыс істей бастады. Олар орыс классиктерінің шығармасына көңіл бөлумен бірге, бүгінгі болмысты, революция жеңістерін бейнелейтін шығармаларды көбірек қоюға назар аударды. М. Тригердің «Сүңгуір қайық», Н. Погодиннің «Менің досым», «Ақсүйектер», Б. Пруттың «Жойқын князь Мстислав», Д. Фурмановтың «Бүліншілік» пьесаларын қазақ сахнасына алғаш шығарған режиссерлер осылар еді. Сахна өнерінен хабардар бұл режиссерлермен жұмыс істеу қазақ актерлерінің шеберліктерін едәуір жоғарылатты. Театр коллективінің К. Станиславский системасымен таныса бастаулары да осы кезең болатын.

Театр қасынан студия ашылып, талантты жастар актерлік шеберліктен сабақ ала бастады. М. Насонов қазақ сахна кадрларын даярлауға көп күш жұмсады.

М. Әуезовтың «Түнгі сарын» пьесасы ұлттық драматургияның бұл жылдардағы ірі табысы болып саналады. Қазақ халқының 1916 жылғы патшалық Россияға қарсы ұлт-азаттық көтерілісін бейнелейтін бұл пьеса жұрт-

шылықтан жақсы баға алды. Бұл спектакльде басты рольдерде ойнаған: Тәнеке — Қ. Қуанышбаев, Қыдыш — С. Қожамқұлов, Сапа — Қ. Бадыров, Казанцев — Ш. Айма-нов ойындарынан драмалық өнерді еркін меңгере баста-ған шеберлікті аңғаруға болатын еді. «Түнгі сарын» по-становкасы театрдың реалистік бағытын бекітіп, айқын-дай түсті, актерлік шеберліктің жаңа бояулары мен сыр-ларын ашты. Осы алғашқы жеті-сегіз жыл ішінде театр коллективі профессионалдық дәрежеге көтерілді. Бұрын көркем өнер үйірмелерінде жетекшілік қызмет атқарған Серке Қожамқұлов пен Құрманбек Жандарбеков енді ре-жиссерлік жұмысқа араласып, постановка қоя бастады.

Театр коллективі өздерінің актерлік мәдениетін кө-терумен бірге, республикамызда әрбір жаңадан ашылған мәдениет орындарына ерекше қамқорлық жасаумен кел-ді. Ол сахна көркемөнерінің көп жанрда дамуына ұйтқы болды. Қазақ радио комитетінің музыка-көркемдік бөлі-мін алғаш басқарушы Е. Өмірзақов пен Қ. Жандарбеков болатын. 1934 жылы драма театрынан музыкалық театр (қазіргі Абай атындағы Опера және балет театры) бөлі-ніп шықты. Жаңадан ашылған музыка театрын тамаша өнер иелері К. Байсейітова, Қ. Жандарбеков, Шара, М. Ер-жановтар өз қолдарына алды. Осы жылы драма театры-нан эстрадалық өнерге бейімді актерлер тобы қазақтың тұңғыш филармониясын құрды. Филармонияның негізгі программасын әнші Әміре мен ақын Иса жүргізді.

Отызыншы жылдардың ішінде театр коллективіне та-ғы бір талантты жастар тобы келіп қосылды. Олар Ш. Ай-манов, К. Қармысов, С. Телғараев, С. Майқанова, З. Құр-манбаевалар болатын.

Театр ұлт режиссерлері мен актерлерін дайындауға көп көңіл бөлді. Осы мақсатпен Москва, Ленинград қала-ларындағы театр институттарына оқушылар жіберген-ді. Солардың бірі драматург Шахмет Құсайынов, республи-камыздың еңбек сіңірген өнер қайраткері, педагог-режис-сер Асқар Тоқпанов, режиссерлер Әубәкір Ысмайлов пен Нұрғали Бейсеков болатын.

Аз жылдардың ішінде ерекше бір жедел дамыған қа-зақ театр көркем өнерінің зор болашағы 1936 жылы Москвада өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігінде байқалды. Москвада болған кезінде театр коллективі орыс мәдениетінің бай мұрасын бойына жинаған Көркем театр және Кіші театрдың творчествосымен танысты. Москва театрының спектакльдері, оның талантты актер-лерінің ойыны, көрнекті театр қайраткерлерімен болған

кездесулер мен кеңестер қазақ актерлеріне қатты әсер етіп, көп ой салады.

Осы сапарда өз өнерлерімен көзге түскен Қалыбек Қуанышбаев, Серке Қожамқұловтар Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген артисі атағын алады. 1936 жылы Москвада өткен онкүндік қазақ халқының мәдени өмірінде болған маңызды оқиға.

Онкүндіктен табыспен оралған сахна қайраткерлері жаңа күш-жігермен іске кірісті. Театр өзінің он жылдық юбилейіне әзірленді. М. Әуезовтың «Алма бағында», Ғ. Мүсреповтың «Аманкелді», К. Треневтің «Любовь Яровая» осы кездердің табысы болып саналады. Қазақ көркемөнерінің өркендеуіне мол үлес қосқан және нағыз көркемдік сапасы жоғары бірнеше спектакльдер беріп үлгерген драма театрына он жылға толуына байланысты «Академиялық» деген жоғары атақ берілді.

Қазақ театрының алғашқы актерлері және оған келіп қосылған екінші буын да ешбір театр мектебінен өтпей, ешбір системаны білмей, тек бойларындағы табиғи талантқа сеніп сахнаға шыққан өнерпаздар. Бұлардың көбі ойнайтын кейіпкерінің психологиясын ғылыми жолмен саралап барып жетпей, актерлік күшті сезім, қиял шабыты арқылы алатын. Актерлер ойынындағы бұл әдіс сахналық ірі сом сурет жасауда әлсіздік көрсетті. Енді актерлеріміз классикалық шығармаларды қою үшін, алдымен оқу, білімнің керектігін айқын ұғына бастады. Онсыз күрделі шығармалардың идеялық-көркемдік ерекшеліктерін, ондағы қаһармандар өмірін бере алмайтынын терең сезінді.

Театр коллективі енді көп жайларды ақылға салып жете түсінуді көксейді, осы жолда ізденеді. Артистер творчествосында осындай көп ізденуді, сарыла ойланып, толғануды, жан-жақты дайындықпен келіп іске кірісуді талап еткен кез театрдың Шекспирдің «Отелло» трагедиясы мен Н. Погодиннің «Мылтықты адам», М. Әуезовтың «Абай» постановкаларын қою шағы болатын.

Қапан Бадыров «Отелло» тұлғасын жасау кезінде Шекспир драматургиясымен, оның дәуірімен танысады. Отелло ролінде ойнаған Отанымыздағы көрнекті актерлер Остужев, Папазян, Станиславскийдің Отелло туралы пікірін оқып, өз творчествосына пайдаланды. Е. Өмірзақов Владимир Ильич Ленин образын жасауда, көсемнің өмірбаянына қанық болып, еңбектерін оқыған. В. И. Ленин туралы жазылған көркем әдебиетті оқып, кинофильмдерді бірнеше рет қайталап көргенін, пластинкаға жазыл-

ған баяндамаларын тыңдағанын білеміз. Е. Өмірзақов Москваға әдейілеп барып бірінші рет В. И. Ленин образын киноға шығарған СССР халық артисі Б. Щукинмен кездесіп, одан көптеген пайдалы кеңестер алады. Қ. Қуанышбаевтың Абай тұлғасын көрушінің жүрегін тебіреніте шебер ойнауы оның Абай творчествосын жете білуінде.

Осындай іздену жолында сахнаға шыққан «Отелло», «Мылтықты адам», «Абай» постановкалары театр коллективінің өсу сапарындағы күрделі табысы. Орыс совет драматургиясын игеру жолындағы сөз етерлік табыс осы — «Мылтықты адам» постановкасы. Театр коллективі сахна өнерінде нағыз әсем романтика нағыз қарапайым формада берілетінін, сонда ғана ұнамдылығы мен нанымдылығы әсерлі шығатынын осы постановканы қою кезінде көрді. Бұл күй, әсіресе, Шадрин ролінде ойнаған Шәкен Айманов ойынынан айқын байқалады. Сұр шинель киген осы бір солдаттың Ш. Аймановтың ойнауында айналасындағы жүрген адамдардан өзгешелігі шамалы. Оның сөйлеген сөзінде, жүріс-тұрысында көзге оқшау түсетін ерекшеліктер де көрінбейді. Бірақ ол осы қарапайым қалпынан ірілікті, даралықты аңғартады. Шадрин — Айманов сені біртіндеп тартып, баурап алады. Бұл сияқты мылтықты солдаттың қолымен Россияның ескі өмірі найза ұшына ілінетініне берік сенесің. Бұл спектакльде көрушіні қатты әсерлендіретін революциялық романтикаға толы күш бар.

Қазақ сахнасында қойылған орыс драматургінің реалистік шығармалары театр коллективін нағыз профессионалдық дәрежеге көтерді. Актерлер талантының алуан қыры ашылды. Абай, Дуанбасы ролінде ойнаған Қ. Қуанышбаев, Қыдыш, Қарабай, Арнабай образдарын жасаған С. Қожамқұлов, Абыз, Малқамбай, Костя-капитан, Осип сияқты бір-біріне ұқсамайтын санқилы адам портретін салған Е. Өмірзақов, өзін Отелло ролінде танытқан Қ. Бадыровтар құлашы кең, талантты актерлер екенін көрсетіп, театр коллективінің қандай ауыр сынға болса да шыдайтынын көрсетті.

Ұлы Отан соғысы жылдары театр коллективі өзінің репертуарын бүтіндей қайта құрып, сахнаға актуальды мәселелерді сөз ететін пьесаларды шығарды. Отан соғысында қаһармандар күресін, тұлғасын бейнелейтін шығармалар бұл жылдардың негізгі программасы болатын. Осы кезде М. Әуезовтың «Сын сағатта», М. Әуезов пен Ә. Әбішевтің бірлесіп жазған «Намыс гвардиясы» жұртшылыққа көрсетілді. «Намыс гвардиясында» даңқты ге-

нерал Панфилов дивизиясы жауынгерлерінің ерлік істері суреттелген болатын. Сахнаның кәрі тарланы Қ. Қуанышбаев алғыр қолбасшының образын ерекше бір жылылықпен жеткізе білді. Намыс ролінде ойнаған Қ. Бадыров қызу қанды, ержүрек командир бейнесін жасады. Жұрт назарын аударған Төлеген Тоқтаров ролінде ойнаған К. Қармысов болды.

Театр коллективі майдан тақырыбына арналған пьесаларды көрсете отырып, халқымыздың ізгі ойын, тамаша қасиеттерін бейнелейтін тарихи тақырыптағы пьесаларға да ерекше көңіл аударды. Драматург Ғ. Мүсреповтың романтикалық сарында жазылған «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Ақан сері—Ақтоқты» трагедиясы сахнаға шықты. Әділет іздеп аңсаған Ақан серінің күрескер бейнесін, оның мөлдір таза махаббатын, ақындық, композиторлық талантын Ш. Айманов шебер бейнелей білді. «Ақан сері—Ақтоқты» спектаклі сахнаға жаңа бір жарқын талант иесін әкелді. Ол Ақтоқты ролінде ойнаған Шолпан Жандарбекова болатын. Осы спектакльдермен қатар Ш. Құсайыновтың «Алдар көсе», М. Әуезовтың «Еңлік-Кебек» пьесасы қойылды.

Соғыс жылдары театрда Москва режиссерлері И. О. Пыжова мен Б. В. Бибиков жұмыс істеді. Тәжірибесі мол, жан-жақты білімді бұл режиссерлерден театр коллективі барынша үйренуге, актерлік шеберліктері мен техникасын арттыруға тырысты. Москва режиссерлері мен театр коллективі арасында нағыз творчестволық достық туды. Осы бір достықтың айқын айғағындай болып Москвалық достардан Шекспирдің «Асауға тұсау» комедиясы қалды. Жарқын күлкісі мол юморға толы адамгершіліктің өсем қасиеттерін дәріптейтін бұл комедия сұрапыл соғыс жылдары халықты оптимизмге бөледі. «Асауға тұсау» комедиясы театр коллективінің классиканы игеруде мол мүмкіншіліктерін ашқан спектакль.

Академиялық драма театры классикалық драматургияны игеруге әр кез көңіл бөлумен келеді. Н. В. Гоголь мен А. Н. Островский, М. Горький, В. Шекспир. Ж. Мольер, К. Гольдони шығармаларын қою актерлеріміздің өсемдікке көзқарасын қалыптастыруда, олардың шеберліктерін жетілдіруде үлкен мектеп болды. Олар сахна өнерінің ерекшеліктерін тануға, сахналық тұлғаларды реалистік тұрғыдан түсінуге үйренді. Әсіресе, актерлеріміздің өз бетінше жұмыс істеуіне себепші болды. Театр коллективінің мәдени және профессионалдық өсуі ұлттық драматургияға деген талабы мен талғамын арттырды. Ал, драматург-

теріміз классикалық шығармаларды аудару үстінде пьеса жазу шеберлігін игерді. Қазақ драматургиясындағы құнды шығармалар осындай іздену, Шекспирден үйрену, еуестену кезеңінде туған болатын.

Дүние жүзілік классиканың қазақ сахнасына шығу жолдары да әр қилы. К. Гольдони мен О. Бальзак, М. Горький пьесаларын сахнамызға Москва театр институтын 1938 жылы бітірген жастар шығарды. Олардың репертуарында К. Гольдонидің «Екі мырзаға бір қызметші», О. Бальзактың «Помело Жиро», «Евгения Гранде», М. Горькийдің «Васса Железновасы» бар болатын. Ал, осы институтты 1954 жылы бітірушілер М. Горькийдің «Мещандар», «Егор Булычев және басқалары» және К. Гольдонидің «Күлкілі уақиғасын» өкелді. Москва театрларының тәжірибелі педагог-режиссерлері қойған бұл постановкалар жұртшылықтан кезінде жақсы баға алды. Осылай бола тұрса да, көптеген классикалық шығармалар сахнада байыпты тұрақтамады.

Осыған байланысты мына бір жайға тоқтайық. Қазақ сахнасында орыс классиктері шығармаларының берік тұрақтай алмауына режиссерлік жұмыс пен артистер ойынындағы кемшіліктерден басқа тағы бір айырықша себеп бар. Жасыратыны жоқ, бұл байқалып жүрген олқылық. Қазақ жұртшылығы орыс классиктерінің, оның ішінде өзінің сахнасында қойылған М. Горький мен А. Островский пьесаларына, ондағы оқиғаға, психологиялық ойларға бірдей терең түсіне бермейді. Сондықтан, орыс классиктерінің пьесаларын қазақ сахнасында қоюда неғұрлым қазақ жұртшылығына түсініктірек бүкіл халықтық ой-сезімге әсер ететін, басқа халықтардың да көкейіне қона кететін, өз өмірлеріне ұқсастық табатын шығармаларды таңдап қойған жөн.

Бізде режиссерлердің көбі бұл секілді объективтік фактылармен санаспай, өзі ұнатқан, өзінің режиссерлік стиліне жақын, ой-қиялына күшті әсер еткен, кейде келсін-келмесін орталық театрда табыспен жүріп жатқан әйгілі шығармаларды қоюға жармасады. Міне, Горькийдің «Шыңырауда» пьесасының сәтсіздікке ұшырауы осы бір фактылармен байланысты. Бұл постановкадағы артистер ойынын нашар еді деп айтуға болмады. «Жалаңаяқтар» философиясы қазақ көрушілеріне түсініксіздеу еді деп ойлау керек. Егер режиссер осы автордың «Мещандар» болмаса «Егор Булычев және басқаларын» қойса, әлде қайда түсінікті болар еді. Гогольдің «Ревизор» комедиясын осы күнге дейін жұртшылықтың ынтыға қарауы

оның қазақ жұртшылығына түсініктілігінен деп білеміз. Гоголь бейнелеген парашыл да зорлықшыл дуанбасы, сатылғыш сот, топас дәрігер мен оқытушы, зиянкес почта бастығы, маскүнем полиция, т. б. тоғышарлардың прототиптері ескі қазақ ауылында да молынан кездесетін. Гоголь комедиясының жақындығы да осында және осы типтерді қазақ даласынан өз көздерімен көрген, біркез солардың соққысына да жығылған Қ. Қуанышбаев, Е. Өмірзақов, С. Қожамқұловтар бұлардың психологиясын терең аша білді.

Классикалық шығармаларды жас қазақ режиссерлері де қоя бастады. Ә. Ысмайыловтың «Отелло», Ш. Аймановтың «Таланттар мен табынушылар», С. Естемесованың «Шындық жақсы, бақыт одан да артық» постановкалары режиссерлық жұмыстағы жақсы табыстар.

Отан соғысы жеңіспен аяқталған соң, үкіметіміз бен партиямыз соғыстан бүлінген шаруашылығымызды қалпына келтіру мәселесімен қатар идеология жұмысына да қатты көңіл аударды. 1946 жылы партиямыздың Орталық Комитеті «Драма театрларының репертуары және оны жақсарту шаралары» туралы қаулы алды. Бұл тарихи қарар көркемөнердегі идеясыздықпен күресе отырып, совет адамдарының Ұлы Отан соғысы кезіндегі қаһармандық ерлігін бейнелейтін, ескіліктің қалдығын әшкерелейтін жоғары идеялы, көркем драмалық шығарма беруді талап етті.

Аға орыс халқының көрнекті драматургтерінен үлгі ала отырып, драматургтеріміз партияның бұл қарарына іспен жауап берді. 1948 жылы Ә. Әбішев Қарағанды шахтерлерінің Ұлы Отан соғысы кезіндегі ерлік істерін бейнелейтін «Достық пен махаббат», Әбу Сәрсенбаев пен Қажым Жұмалиевтің жау тылындағы совет партизандарының қаһармандық ерлігін көрсететін «Арбасу» пьесалары сахнаға шықты. 1949 жылы Н. Баймұханбетовтың тау-кен инженерлерінің өмірінен алып жазған «Асыл тастар», Ә. Әбішевтің шөл даланы суландыру жайындағы «Бір семья», ал 1950 жылдың көктемінен бастап жазушы Ғ. Мұстафиннің «Миллионер» пьесасы қойыла бастады.

Академиялық драма театрының соғыстан кейінгі жылдардағы ірі табысы «Абай» романы бойынша жасалған «Абай» постановкасы болды. Постановканы қоюшы Ш. Айманов романның идеялық көркемдік мәнін терең ашып, сахналық дұрыс шешімін тапты. Бұл спектакльде театрдың көрнекті актерлері түгел дерлік қатынасты. Коллективтің творчестволық ынтымағынан туған бұл

спектакльге 1951 жылы Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты деген құрметті атақ берілді.

Театр соңғы жылдары жұртшылық көңіліне ұнаған бірнеше жаңа спектакльдер қойды. Қазақ халқының тұңғыш ғалымы, ержүрек саяхатшы Шоқан Уалиханов туралы жазылған С. Мұқановтың тарихи трагедиясы, Ә. Тәжібаевтің атақты әнші Майра өміріне арналған драмасы, бүгінгі болмысымызды суреттейтін Ш. Құсайыновтың «Кеше мен бүгін», «Ертіс жағасында», Ә. Әбішевтің «Кім менің әкем?» атты пьесалары театр коллективінің соңғы кездегі сөз етуге тұрарлық еңбектері.

Республикамызда ұлттық театр көркемөнерінің өсуіне ұйтқы болған, жетекшілік роль атқарушы Академиялық драма театры ұлттық драматургияның қалыптасуына да мол үлес қосты. Елімізге әйгілі болған жазушыларымыз Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсрепов творчествосының бір саласы осы театр тарихымен өзектес. Бұлардан кейін шыққан Әлжаппар Әбішев, Әбділда Тәжібаев, Шахмет Құсайыновтың пьеса жазудағы тәжірибесі осы театрдың творчестволық көмегімен өсіп келеді.

Алматы көркем суретті киностудиясының творчестволық жұмысы да драма театрымен тікелей байланысты. Бұл студия шығарған бірде-бір фильм театр актерлерінің қатынасуынсыз шыққан емес.

Театрдың творчестволық коллективін үш буынға бөлуге болады. Қазақтың ұлттық драма театрын тұңғыш ұйымдастырушылардың бірі — Қалыбек Қуанышбаев халық творчествосын бойына мол сіңірген табиғи дарынды адам. Той-думан, шілдеханаларда қолына домбыра алып, ән салу, халық ойындарын басқару, небір күлдіргі әңгімелер айтып жұртты мәз ету, жиын тойларда хисса, жыр, сан алуан ертегі айту Қалыбек Қуанышбаевтың бала жасынан бергі сүйікті істерінің бірі. Ол өзінің осы бір өнерін театрға келгенде молынан пайдаланды.

Қ. Қуанышбаев тек драма театрының актері ғана емес, ащы мысқыл, тақпақ өлеңдердің ақыны, оны шебер орындаушылардың бірі. Актерлік өнерінің алғашқы кездерінде творчествоның бұл жағы басым болды. Қ. Қуанышбаевтың «Түйреуіш» деген өлеңдер жинағы осы өнерінің айқын айғағы. Осымен бірге Қ. Қуанышбаев «Шаншарлар», «Ақжаулық-Көкжаулық» сияқты драмалық шығармалардың авторы.

Қ. Қуанышбаев творчествосының құнарлы кең арнасы — актерлік. Ол өзінің отыз жылдан артық актерлік творчествосында жүзден астам сахналық портреттер

жасады. Драматург Мұхтар Әуезов пен Леонид Соболевтің бірлесіп жазған «Абай» трагедиясындағы ұлы ақын тұлғасы, Гогольдің «Ревизорындағы» Дуанбасы, «Еңлік-Кебектегі» Абыз, «Алдар көседегі» Шораяқ, «Ақан сері — Ақтоқтыдағы» Мылқау, «Намыс гвардиясындағы» генерал Панфилов тұлғалары Қуанышбаев талантының сан қырлы екенін көрсетеді.

Қ. Қуанышбаев көрушілерін әр кез ойынының шынайылығы, терең мағыналылығымен тартады.

Қ. Қуанышбаев театрда актерлік талантымен ғана емес, жастарды тәрбиелеуде ақылгөй ұстаздығымен де қадірлі.

Революцияға дейін өмірден өгейлік көріп, балалық шағын бақытсыздыққа, ересек жігіттік шағын жалшылықта өткізумен келген халық таланттарының бірі — Елубай Өмірзақов. Ол өнер-білімге, бақытқа тек Совет өкіметі қазақ даласына орнағаннан кейін ғана жетті.

Елубай Өмірзақов актерлік творчествосын 1919 жылы Қостанайдағы Жанкелдин атындағы «Қызыл керуен» труппасынан бастады. Революция солдаттарының тұлғасын бейнелеуден бастаған Е. Өмірзақов пролетариаттың ұлы көсемі В. И. Ленин тұлғасын қазақ сахнасына тұңғыш шығарушы болды. Бай есігінде жүрген малай Малқамбайды ойнаудан ол Шекспир трагедиясының белі Отелло тұлғасын игерді. Осы екі фактының өзі-ақ Е. Өмірзақовтың актерлік өмірінде көбіне ұнамды типтерді, халық мүддесі үшін күрескен кейіпкерлер тұлғасын жасаған, дәлірек айтсақ, әлеуметтік кейіпкерлер ролінде көбірек ойнаған актер.

Сахнаның кәрі тарландарының бірі — Серке Қожамқұлов өз творчествосында жарқын күлкі мен өткір сатираны бірдей шендестіре білген актер. Ол халық арасынан шыққан қарапайым адамдар бойындағы ізгі қасиеттерді ашуға шебер-ақ. «Достық пен махаббаттағы» Тайман, «Ертіс жағасындағы» Фатих, «Кеше мен бүгіндегі» Ақжал сияқты қарттар тұлғасын беруде С. Қожамқұлов халқымыздың меймандос жарқын мінездерін, рухани жан-дүниесінің байлығын көрсете білді. Осымен бірге ол ескі феодалдық дәуірдің Қарабай, Еспембет сияқты өкілдерінің қатыгездік мінездерін де шебер жеткізді.

Театрда режиссер ойын сөз мысқылынан түсінетін, сахналық болашақ тұлғаны бір-екі интонациялық мінездемемен айқындап тастап, бір-екі ғана қимылмен кескің-кейпінен елес беріп өтетін актерлер болады. Олар

өмір құбылыстарын тез көріп, терең сезінеді де, кесек сілтеспен сом сурет салатын дарынды суретшілер сияқты сахналық портреттерін жасайды. Театрдағы екінші буын өкілдері — Ш. Айманов, К. Қармысов, Ж. Өгізбаев, С. Телғараевтар осындай ерекшеліктері бар актерлер.

Актер әрі режиссер Ш. Айманов творчествосы қазақ театр тарихынан белді орын алады. «Мылтықты адам», «Асауға тұсау», «Абай», «Ақан сері — Ақтоқты» сияқты идеялық-көркемдік жағынан құнды спектакльдердің тууына Ш. Айманов өзінің актерлік, режиссерлік өнерімен мол үлес қосты. Қазақ сахнасында шыққан А. Н. Островскийдің таңдаулы пьесалары Ш. Аймановтың актерлік-режиссерлік творчествосының бір кезеңімен байланысты. Ол бүгінгі болмысымызды бейнелейтін пьесаларды қоюға көңіл бөлумен болды. Ш. Айманов қазақтың өнерін өркендету жолында да сүйсінерлік еңбек етіп келді. «Махаббат туралы аңыз», «Біз осында тұрамыз», «Біздің сүйікті дәрігер» көркемсуретті фильмдер Ш. Аймановтың кинорежиссерлік қабілетін танытты.

К. Қармысов — өзінің актерлік творчествосында көбінесе ұнамсыз кейіпкерлер ролінде ойнаған актер. Класикалық драматургияда зұлымдықтың бейнесі болып саналған Яго, біреуге қастық ойламаса тыныш ұйықтай алмайтын Жантық, «ақыннан азған» Серделі, «Алдар көседегі» әулекі Сырдақ, «Ревизордағы» өтірікті судай сапырған Хлестаков, тағы бірнеше ұнамсыз кейіпкерлердің портретін жасауда К. Қармысов актерлік шеберлігін айқын көрсетті.

К. Қармысовтың актерлік таланты, шеберлігі тек ұнамсыз кейіпкерлерді ойнағанда ғана көзге түсіп қойған жоқ. Ол халқымыздың ержүрек, адал ұлдарының да тұлғасын жасады. «Намыс гвардиясындағы» Төлеген Тоқтаров, «Абайдағы» Ербол, Қозы — Көрпеш роліндегі К. Қармысов жұртты сүйсіндіре білді.

Театр өнері ел арасына кеңінен тарап, оның әлеуметтік маңызын түсінген шақта, ескі әдет-ғұрыптың торынан шыға алмай жүрген қазақ қыздары енді көрермендер майданына батыл араласты. Дәл қазір республика театрларында ондаған талантты актрисаларымыз бар.

Зере мен Ұлжан сияқты мейірбанды аналар тұлғасын асқан шеберлікпен жасаған Р. Қойшыбаева мен С. Майқанова, Мехмене Бану, Катарина тәрізді өр мінез әйелдер характерін беруде өздерінің жарқын талантын танытқан Х. Бөкеева мен Х. Жиенқұлова, Баян, Ақтоты, Тоғжандай асыл арулар ролінде көзге оқшау түскен Ш. Жан-

дарбекова өнерлерін жұртшылығымыз ерекше бағалап, есімдерін қадір тұтады.

Театрға соңғы жылдары келген Ы. Ноғайбаев, Т. Жайлыбеков, Н. Жантөрин, М. Байзақова, З. Шарипова сияқты жас таланттар өздерінің өрісі кең өнерпаздар екенін байқатып жүр.

Бірнеше жылдан бері театрдың бас режиссері болып қызмет істеп келе жатқан Қазақ ССР-інің халық артисі М. И. Гольдблат тәжірибесі мол, сахна өнерінің теориялық мәселелерін де жетік білетін шебер. Ол қойған «Еңлік-Кебек», «Шоқан Уалиханов» спектакльдерінен режиссерлық жақсы шешімдерді аңғаруға болады.

Қазақ театрында В. Голубович, И. Бальхозин, М. Ержанов сияқты шебер суретші-декораторларымыз да бар.

Драмалық спектакльдердің музыкасын жазуда Қ. Мусин, С. Мұхамеджанов, Ғ. Жұбанова, т. б. жас композиторларымыз белсене еңбек етуде.

Коммунистік партияның ұлт саясатының күнгейінде өскен қазақ театр өнері аз жылдың ішінде социалистік реализм негізінде қалыптасып өсіп келеді. Театр ұлттық драматургияның таңдаулы шығармаларын репертуарының алтын қорына айналдырса, Шекспир, Гоголь, Мольер, Гольдони, Горький сияқты ұлы классиктердің күрделі пьесаларын өз сахнасына шығарды.

Бір кездегі ауыл арасынан шыққан өнерпаздар өзінің түрі ұлттық, мазмұны социалистік көркемөнерін жасауда мәдениеті өскен, шебер сахна қайраткерлеріне айналды. Театрдың өткен тарихи жолына көз салсақ, оның сәтсіздікке ұшыраған кездерінен гөрі, жеңісі, табысы мол екенін көреміз.

ПАРАСАТ, БІЛІМ БҰЛАҒЫ

Қарағанды қаласында Қарағанды мемлекеттік университеті ашылды. Бұл оқиғаны республика жұртшылығы үлкен қуанышпен қарсы алды. Өйткені, университеттің ашылуы Орталық Қазақстан, сондай-ақ республикамыздың терістік, батыс өңірлері үшін көптен мүдде еткен іс еді. Республикамызда екінші университет ашылуы партия мен Совет үкіметінің жастарға жоғары білім беру жүйесіндегі үлкен қамқорлығы екені белгілі. Шынында да бұдан жарым ғасыр бұрын Байжанның Апағы деген малшы бала далада, көде арасында ара-тұра кездесетін қара тастың жанатынын ашқан екен. Сарыарқаның байлығын сезген талай Апақтар болса керек. Бірақ, халықтың есінде тек Апақ қана қалып, кәзір осы Апақтың атымен Қарағандының бір көшесі аталады. Жүз жылдан аса Апақ байқаған көмір, талай Апақтар сезінген жер астындағы байлықтар Октябрь революциясын күтіп қозғалмай жата бергенін білеміз. Революциядан бергі жарты ғасыр ішінде индустрияның көптеген алыптары орнаған Орталық Қазақстанда университет ашылуы, әрине бізді еш таң қалдырмайды. Өйткені, қазір Қарағанды, бір жағынан, республикамызда көп салалы өндірістің жер жүзіне әйгілі орталығының бірі болса, екіншіден, республикамызда Алматыдан кейінгі екінші мәдениет орталығына айналды. Бұл қалада қазір алты жоғары оқу орны бар, он алты ғылыми-зерттеу мекемелері бар; осыларда жеті жүздей ғылым кандидаты, елудей ғылым докторы қызмет істейді. Бұның өзі ғылым үшін аз күш емес сияқты. Республикамыздың астанасында 1946 жылы Ғылым Академиясы ашылған шақта ғылыми дәрежесі бар қызметкерлердің саны не бары 389-ақ екен. Әрине, Орталық Қазақстанда университет ашылуы Орталық Қазақстанның, республикамыздың солтүстік-батыс облыстарының өндіргіш күштерінің дамуына әбден сай шешім. Кәзіргі уақытта бұл маңдағы жиырма шақты оқу орындарының ғылыми-методикалық орталық болып келгенін, тіпті Ғылым академиямыздың өзінің көп институттары мен ғылыми мекемелері

осы университеттің кафедраларынан басталғанын біз жақсы білеміз. Енді, міне, осындай жүк республикамыздың орталық және солтүстік-батыс өңірлері үшін Қарағанды мемлекеттік университетіне жүктеліп отыр.

Қазақстанда қазіргі уақытта қырық алты жоғары оқу орны бар. Бұлардың отыздан астамы Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдары ашылды. Олай болса, жылында бір не екі жоғары оқу орны ашылған деуге болады. Осы бір үздіксіз ашылып отырған жоғары оқу орындарының тізбегінде Қарағанды мемлекеттік университетінің ашылуын қалың жұртшылық ерекше маңызы бар оқиға ретінде атап өтуінде ерекше бір мән бар сияқты. Осы бір мән еліміздегі жоғары білімді мамандар дайындау жүйесіндегі университеттерге жүктеліп отырған ерекше міндеттерге байланысты. Бұл жөнінде КПСС Орталық Комитеті мен СССР Министрлер Советінің жуықта шыққан «Елде жоғары білім беруді одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы» қаулысында анық айтылған. «Елде жоғары білім беру жүйесіндегі университеттің ролін арттыру, оларды жоғары мектептің жетекші оқу-методикалық орталығына айналдыру қажет деп танылды. Университеттердің күш-жігері жалпы білім беретін мектептер, жоғары оқу орындары және ғылыми-зерттеу мекемелері үшін өз ісіне жетік педагог және ғылыми қызметкерлер даярлауға, іргелі ғылымдар саласындағы зерттеулерді одан әрі дамытуға бағытталсын».

Еліміздегі университеттердің міндетін нақтылы, айқын белгілеген осы бір аз сөздерде өте терең мағына жатыр. Бұдан түсінетін нәрсеміз, біріншіден, әрбір университет өз аймағы, өз өлкесі, өз маңында жоғары мектептің жетекші оқу-методикалық орталығы болуы, сол университеттің даму, өсу, өрбу барысы маңайдағы басқа оқу орындарының жас мамандар дайындау ісіне тікелей ықпал етуге тиісті болуы. Осыдан туатын екінші бір жағдай — партия мен үкіметіміздің қазіргі уақытта елімізде коммунистік қоғамның ұлы талаптарына сай жас мамандар дайындау ісі жолында университеттердің оқытушылары мен профессорларына ізгі міндет, сыйлы жүк артып, зор сенім білдіріп отыр. Әрине, мұның өзі біздерге, университет қызметкерлеріне, осы міндеттер мен сенімге сай болу жағын күнбе-күн ойлап, іс-әрекеттерімізді осы ізгі мақсатқа орайлап отыруымызды қажет етеді. Олай болса, бұл істе жастық дәстүр мен тәжірибенің аздығы сияқты себептерге сүйенген болып, қызметті керекті сападан төмен жүргізуге ешбір болмайды.

Әуел бастан, әрине ісіміз нақтылы болу үшін дәуірімізге сай қызмет ете алатын жас мамандар дайындаудағы міндеттер мен талаптарды айқын шамалап біліп алуға тиістіміз. Бұл жөнінде қазіргі оқулық, методикалық әдебиетте жетпісінші, сексенінші, тоқсаныншы... жылдардың «жас маманының моделі» деген бір идеалға ұмтылуға тиістіміз деген тұспал бар. Осы «жас маманның моделі» жөнінде әр түрлі пікірлер айтылып, ептеп талас-тартыс туып жатады, бірақ «жас маман моделінің» ұғымын анықтап берген ешкім жоқ сияқты. Жобасы, бұл ұғым анықталуға тиісті де емес, өйткені, ғылыми-техникалық революция дәуірінің өзі ғылым мен техниканың жедел дамуы арқасында өмірге үздіксіз өзгерістер кіргізіп келеді де, бүгінге лайықталған қағида ертеңге жарамай қалып жатқанын көреміз.

Дегенмен біз, әрине, келешегіміз бен болашағымызды жоспарлап, болжап отыруымыз қажет. Бізге бақытымызға қарай бұл жөнінде маркстік-лениндік ілімнің бұлжымас қағидалары көмек етеді. Совет мемлекетінің ағарту ісі жөніндегі бірінші халық комиссары, лениншіл қайраткерлердің ең көрнектілерінің бірі А. В. Луначарский елімізде коммунистік рухта тәрбиеленіп шығатын жас мамандар тілегін арман ете отырып, шын мәніндегі білімді адам жөнінде мынандай сипаттама берген екен. А. В. Луначарскийдің айтуы бойынша, білімді адам бәрін білуге, бәрін түсінуге тырысады. Бірақ, бұдан бәрін тек үзіп-жұлқып өту деген ұғым тұмауға тиіс. Әрбір білімді адамның өзінің мамандығы болуы қажет, ол өз ісіне мәшһүр болуға тиіс те, сонымен бірге білімнің басқа салаларын білуге де ынтызар болып, сол салалардан хабардар болуға қабілеті жетуі керек. Мұндай адам музыка тындай алады, музыканың әуені, ырғағы бұған түсінікті болады да, бәрі мәдениет деген ұғымға қабысып, тоғысып жатуы тиіс. Соның үстіне білімді адам өзі бір аспапта ойнайды, сөйтіп көптің байлығына өз үлесін қосады, ал бұл көптің байлығының мәні оның жүрегі мен санасында белгілі орын алып отырады.

Қазіргі уақытта ғылыми-техникалық революция өмір мен тұрмыста кеңінен орын алған кезеңде, біздің мамандарымыз дәл осындай білімді адам болуға тиісті. Мұндай маманның жалпы теориялық дайындығы терең болуымен қатар, өз саласында творчестволық қызмет істеп, теориялық және тәжірибелік зерттеулер жүргізуге қабілетті болуы қажет; оның үстіне өзіне іргелес мамандықтардың да қызметінің мазмұнын, ғылымның, техниканың, мәде-

ниеттің жалпыға бірдей жетістіктерін, барысын сезіне, түсіне білуі керек. Әрине, мұндай маман өз бойына коммунистік рухқа лайық қасиеттерді жинауы парыз. Біздің елде осындай ең ізгі адамгершілік қасиеттерге ие жас мамандарды дайындауға бірден-бір жағдай жасалып отыр. Осы жағдайды біздер, университеттер және басқа да жоғары оқу орындары толығымен, тиімді пайдалана білуіміз қажет. Әр нәрсенің құндылығы, ерекшелігі салыстырғанда ғана айқындалады. Біздің еліміздегі жоғары оқу орындары қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің аса ардақтылығын байқау үшін, бұл істің капиталистік елдердегі барысына көз салайық. Буржуазия елдерінің адал азаматтары қазірдің өзінде адамгершіліктің ертеден көксеулі әділеттік, жақсылық, мейірімділік сияқты қасиеттерін сақтап, үлкен маман санатында қоғам дамуына дұрыс үлес қосатын жастар тәрбиелеп өсірудің қиын екенін шамалай бастаған. Бұл жөнінде көп мысалдар келтіруге болар еді, бірақ ағылшын физигі және көрнекті жазушы Чарльз Сноудың пікірлерін келтірсек те жеткілікті болатын сияқты. Чарльз Сноу өзінің «Екі мәдениет» деп аталатын мақаласында былай деп жазады: «Батыс интеллигенциясы, менің ойымша, біріне-бірі қарама-қарсы тұрған екі топқа бөлініп отыр; бұл бөлінудің өзі күннен-күнге айқын көзге түсе бастады. Бұл екі топтың бір жағында көркем сөз бен көркем өнер интеллигенциясы, екінші жағында ғалымдар, бұлардың ең көрнекті өкілдері физиктер. Бұл екі топты бөліп отырған — бірін-бірі түсінбеушілік, тіпті кейде, әсіресе жастар арасында бірін-бірі ұнатпай жек көрушілік, бірақ негізінен, әрине, түсініспеушілік. Бұлардың өзара біріне-бірінің көзқарастарында дұрыстыққа жатпайтын ерекшеліктер бар. Бұлар бір заттың өзін бағалап сипаттағанда келісе алмайтындығы сондай, тіпті сезім жағдайына келгенде де пікірі тоғыспайды»¹. Осыдан кейін Чарльз Сноу капиталистік дүниеде екі түрлі мәдениет пайда болуының көптеген мысалдарын әсіресе ағылшын (бірен-сараңы АҚШ) өмірінен келтіреді де, осы қайғылы жағдайды әлсірету шараларын ұсынғысы келген ыңғайын байқатады. Әрине, мұның өзі Чарльз Сноу сияқты буржуазия қайраткерлерінің әлі де болса капиталистік өмірді жақсартып, адамның ізгі армандарын орындау жобасына келтіреміз деген жалған арманнан аспағанын, таптық қоғамда тәрбиеленген

¹ «Наука и человечество», 1970.

адам, тек өз қара басының пайдасын ойлаудан аса алмайтынын, Сұл жағдай капиталистік дүниенің өз табиғатына тән екенін жете түсіне алмағанын дәлелдейді. Чарльз Сноудың мына бір сөздерінен қызғанышын да, күйінішін де байқауға болады: «Орыстар... ғылыми-революция дегеннің не екенін бізден де, америкалықтардан да артық түсінеді. Оларда, шамасы, екі мәдениеттің арасындағы алшақтық туралы түсініктің біздегідей емес екені айқын. Америкалықтардың романдарында көрнекті кейіпкерлердің бірі психиатр болса, Совет романдарында сондай кейіпкер инженер. Совет жазушыларының өндіріс ісіне деген әуестігі Бальзактың қол өнер-фабрикалық іске деген әуестігінен кем емес». Сонда да біздің елде де «физик» пен «лириктер» жөнінде недәуір қызу айтыс, топшылаулар болғаны есімізде. Бұл айтыстарды ақын Борис Слуцкий «физиктер мен лириктер» деген өлеңінде былайша бейнелейді: Осы өлең қазақ тілінде бәлкім былай естілер:

Физик десе бәрі әуес,
Лирик болды шеттеп тұрар.
Мәні мұның есепте емес,
Бұл дүниенің заңы шығар...
Пегасымыз қайратты емес
Ұшырардай тұлпарың.
Сондықтан жұрт физикке әуес,
Лирик шетке шығады.
Таласамыз бұған бекер,
Өз-өзінен айқын жай.
Тіпті өзі қызық екен,
Ренжімей, қынжылмай,
Көріп тұру: жыр-ұйқастың
Көпіріп барып солғанын,
Маңғаздыққа маң-маң басып
Логарифм толғанын.

Дегенмен, көркем творчество мен ғылыми творчествоның негізгі түбірі біреу ғана. Бұл жөнінде кезінде М. Горький былай деген «...Ғылым мен көркем әдебиет арасында ортақ қасиеттер көп: бақылау, салыстыру, зерттеу екеуіне де тән; суреткерге де ғалым секілді ойлау мен болжау, яки зейінді зерде қажет». Ғылым мен көркем творчествоның ең ардақты жемістері білімнің гармониясын, Луначарский айтқандай, түгелімен сезінген жерде ғана тумақ. Мысалы, Эйнштейннің: «Маған Достоевскийдің бергені бірде-бір ғылыми ойшылдың бергенінен, тілті Гаустың бергенінен артық» деп жазғанын өлі де түсінбейтін адамдар көп-ақ кездеседі... Эйнштейннің осы бір сырын түсіну үшін Достоевскийдің творчест-

волық өзгешеліктерін аңғару қажет сияқты. Орыстың ұлы жазушысы өзінің көркем шығармаларындағы кейіпкерлерді ең бір қиын-қыстау, азап пен қасіреті, күйініші мен күйбеңі мол жағдайда көрсетуге тырысқан; мұның өзі сол кейіпкерлердің барлық адам баласына тән сипатын, бойдағы ең жақсы қасиеттерін де, жаман қасиеттерін де сыртқа шығарып, жан дүниенің азабында адамның ең жанды жерін шертуге, тіршіліктің шытырман қайшылығын дәл анықтап, осы арқылы өмірдің шындығына жетуге мүмкіншілік берген. Ғылыми тұрғыда ойланудың логикасы, ғылыми тәжірибе арқылы ізденістердің логикасы, әсіресе, асқақ ғылыми жетістіктерге апаратын жолда, осы Достоевскийдің творчестволық әдісіне өте-мөте ұқсас келеді. Сондықтан, Достоевскийдің шығармалары Эйнштейннің ғылыми шабыттануына себепкер болуы әлдеқалай деп түсінуге болмайды. Әрине, бұдан Достоевский болмаса Эйнштейн өзінің салыстырмалық теориясын жасай алар ма еді деген тұрпайы сұрақ тумауға тиісті, мүмкін Эйнштейн өзінің ұлы теориясын онсыз да жасаған болар еді, бірақ ертелі-кеш шабытты қозғайтын себептердің мәнін ешқашан кемітуге болмайды, өйткені, өзінің сырын бүкпесіз айтатын ұлы ғалымның Достоевский жөніндегі бұл сөздері осы пікірімізге бірден-бір айғақ екенін көріп отырмыз...

Ежелден құралған адамзат мәдениетін бойға бір жолға сіңіру, мәдениеттің бір саласын төмендетіп, кемітіп, тек екінші бір саласын әділетсіз жоғарылата ұстау, шындап келсе ақыры жалпы тапшылыққа, сорлылыққа әкеліп соғады да, адамның творчестволық қабілетіне нұқсан келтірмей қоймайды. Міне, сондықтан капиталистік дүниенің ең көреген қайраткерлері буржуазия интеллигенциясының «екі мәдениетке» бөлінуі жағдайынан өз қоғамының дамуы трагедиясын, жолсызға тірелуін сезіп отыр. «Осы екі мәдениеттің, — деп жазады тағы сол Чарльз Сноу, — басын қосып, тоғыстырып, біріктіруге жолдың өзі қалмаған сияқты. Мұның өзі қайғырарлық жайт екенін сөз етуді мен қажет деп таппаймын. Шынын айтса, бұл жайтты қайғылы деу аз, бұл трагедиялы жайт... Бұл ой қызметімізде, творчестволық қызметімізде зор мүмкіншіліктерді пайдалана бермейміз деген сөз. Екі пәннің, екі жүйенің, екі мәдениеттің, екі галактиканың (әрі айтудан қорықпайтын болсақ!) өзара түйісуі творчестволық от шығармай қоймайды. Адамзаттың ойшылдығы тарихына үңілер болсақ, мұндай оттар, әдетте, байланыстар үзілген жерден ғана жарқ ететіні байқала-

ды. Қазір біз өзіміздің творчестволық үмітімізді әлі де осындай оттар жарқылдауынан күтудеміз. Бірақ қазір мұндай үміттер алыстап кеткен сияқты, өйткені екі мәдениетке жататын адамдар өзара байланыс, қарым-қатынас қабілетінен ада болып отыр. Сондықтан да буржуазия мәдениетінің қайраткерлері творчестволық қабілеттің, творчестволық оттың үздіксіз жарқылдауы бірте-бірте социалистік қоғамға ауғанын бірде сүйіне (әрине, тек адал қайраткерлер ғана сүйіне алады), бірде күйіне сезіне бастауда.

Сондықтан, біздің совет университеттерінің міндетін еліміздегі жоғары оқу орындары ішіндегі ғылыми-методикалық орталық деп атап белгілеудің өзі, біздің еліміздегі жастардың мәдени тәрбие алуының тұтас жүйелі болуына яки, А. В. Луначарский айтқандай, қоғамымыздың әрбір өкілі мәдениет деп аталатын гармонияны түгелдей сезіне білуіне, сонымен қатар өзі белгілі бір аспапта ойнап, шабытын жалпы гармониялық ырғаққа, өуенге бар ынта-қабілетімен орайлауына бағытталған болып табылады. Осы бір үлкен істе университетке жүктелген жетекшілік міндеттің өзі, әрине, осы оқу мекемелерінің біздің еліміздегі тарихи дәстүрі мен өзгешеліктеріне байланысты. Біздің еліміздегі университеттерде негізінен, жастарды ғылыми пәндерді тереңірек игеруге оқытады. Адам баласын өз айналасының терең сырларын ашу жолындағы ережелер мен әдістерді терең ұғынып, түсінуге үйрету ісінің өзі білімнің іске асуға жақын тұрған, кәделі салалары үшін, мысалы, техника, ауыл шаруашылығы ғылымдары, көркем-өнер, әдебиет және басқалар үшін іргелі жаңалықтар іздеп таба алатын ғылыми-мамандар дайындау керектігін еске алады. Жобасы, ғылыми-техникалық революцияның арқасында ғылыми қызметкерлердің міндеті біздің өміріміздегі орны мен сапасы жөнінен де, саны жөнінен де жедел ұлғая түспек. Мысалы, академик Н. Н. Семеновтың болжауы бойынша көп ұзамай адамзаттың тең жартысы дерлік ғылыми қызметпен айналысуы ықтимал. Профессор Берналдың топшылауы бойынша, болашақта әрбір адам уақытының біразын ғылыми қызметке, біразын өндіргіш қызметке жұмсап отырады. Академик П. Л. Капица бұл жөнінде Н. Н. Семеновтың пікіріне қосылады, өйткені, творчестволық қызметке бейімділігі бар адамдар оған бар күш-жігерін жұмсайды. Бұның өзі творчестволық қызметті жемісті етеді және де адам өз ісінің нәтижесінен толық ләззат алуға мүмкіншілік береді. Қысқасын айтқанда, біз ғылы-

ми қызметкерлерді дайындау ісін жылдан жылға ұлғайта түсуіміз қажет, өйткені, қоғамның болашағы ғылым мен ғылыми қызметкерлердің жемісті еңбегіне байланысты болмақ. Іргелі ғылымдарда өзекті проблемалық мәселелерді шұғыл қарап, терең үңіле, шеше білетін адамдарды негізінен университеттер шығарып отыруға тиісті.

Жоғары оқу орындары, арнаулы орта оқу орындары және орта мектептің оқушыларының біразы да университеттерде дайындалуға тиісті. Қазіргі еліміздің жоғары және арнаулы орта оқу орындары басшылығы осы оқу орындарындағы жалпы білім сабақтарын негізінен университет бітірген түлектер жүргізуін көздеген қатал тәртіпке көшіп отыр. Бұл тәртіпте терең мағына бар. Орта және жоғары мектептерде университеттік білімі бар мұғалімдер жастар арасында білімнің іргелі негіздерін игеруге ынта мен құмарлықты, жалпы мәдени деңгейді жоғарылатуға ұмтылысты тәрбиелей білу қажет, өйткені университет түлектері мұндай ұстаздыққа әбден дайындалып шыққан адамдар. Университеттік білімнің дәстүрлі жаратылысының өзі осыған мәжбүр етеді, себебі білімнің әр түрлі іргелі салаларында оқыған жастар бес жыл бойы өз ара араласып, білім алмасып отырады, мәдени мәліметтерге кеңінен қанығады. Атақты хирург және педагог Н. И. Пирогов университеттің жастарға білім беру ерекшелігінің осы бір жағын кезінде әдейілеп ескерткен екен. «Бұл ерекшелік, — деп жазған Н. И. Пирогов, — әрі ғылымдардың өзара табиғи байланысын, әрі бір факультеттің екінші факультетке жасайтын ықпалынан туады; мұндай ерекшелік университет оқуынан кеңінен орын алған; бұл ерекшелік таңдаулыға да, таңдаусыз көпке де өз ықпалын тигізеді. Бірі бұл ықпалға көре тұра көнеді, екіншілері сезінбей көнеді». Университеттерде өзі оқыған ғылымның шеңберінде жан-жағына қарамай тұйықталып қалу қаупі кемде-кем. Бұл үлкен жақсылық, өйткені, ғылымның жеке шеңбері саласында маманданған адам, егер жалпы мәдени деңгейі төмен болса, ғылымның көршілес салаларынан хабары аз болса, творчестволық мүмкіншіліктері жөнінен мешеулеу келеді де, өз көзі алдындағыдан басқа түкті көрмей, маңайына қазымыр болып, өз қара басы үшін сыйлы жағдайларға жеткен кезде, пайдасынан зияны көп болады.

Қазіргі уақытта, шамасы, инженерлік, медициналық, ауылшаруашылық, педагогикалық және басқа сол сияқты арнаулы, кәделі білім мамандарын тәрбиелейтін жоғары оқу орындарындағы жалпы білім беру кафедраларын-

дағы профессор оқытушылар атқаратын қызметтің жастарды мамандандыру ісінде орны ерекше. Бұл кафедраларда негізінен университеттердің түлектері қызмет істейді. Олар өз кафедраларында белгілі бір ғылымның іргелі салалы жүйесін тереңдетуге арналған зерттеулер жүргізіп, өз оқу орнының кәделі ғылымдар кафедраларында жүргізілетін ізденістерге айтарлықтай ықпал жасайды.

Осыдан, партия мен үкіметіміздің жоғары мектеп қызметкерлері алдына елімізде университеттердің жетекші ролін нығайта түсу жөнінде қойған талабы әбден орынды, уақтылы талап екенін байқауға болады; бұл талаптың өзі мемлекетімізде жедел дамыған ғылымымыз үшін ойлап, сараптап, жаңалықты іздеп таба білетін мамандарды жылдан жылға көбейте беру нәтижесінде, жоғары білімді мамандар дайындау ісіндегі советтік дәуірде жиналған мол тәжірибенің қорытындысы ретінде туып отыр. Сондықтан жас университет қызметкерлері — біздердің алдымызда еліміздің ілгергі қатардағы университеттерінің дәстүрі мен тәжірибесін тез үйреніп, университеттік білімге қойылатын талаптарға сай мамандар тәрбиелеу міндеті тұр.

* * *

Университеттік білім алуды арман еткен жастар көп. Мысалы, біздің университетке 1972 және 1973 жылдардағы қабылдау емтиханы кезінде бір орынға орта есеппен сегіз адамнан келді, ал кей факультеттерде тіпті жиырмадан асып жатты. Бұл біз үшін пайдалы жайт, өйткені, неғұрлым білімді оқушыны таңдап алуға мүмкіншілік береді. Осыған байланысты елімізде университет білімі даму тарихынан мынадай бір оқиғалар еске түседі. 1724 жылы Бірінші Петр Петербургта Академия жанынан университет ашу жөніндегі указға қол қояды. Университеттің бірінші профессорлары шетелдерден шақырылыпты. 1727 жылы олардың 17-сі келген екен. Бірақ, сол профессорларды тыңдау үшін дайын орыс студенттері болмағандықтан шет елден профессорлармен бірге... 8 студент шақырылған көрінеді. Сонымен университет ашылған кезде мандытып дами алмаса керек, өйткені университетті бірінші болып бітіргендер тек 1753 жылы ғана көрінген, онда да, емтиханға жіберілген жиырма кісіден тек тоғызы ғана тапсырған екен. Шын мәнінде университет болып ашылып, тез дамыған Москва университеті болған, өйткені, оның ашылуына себепкер болған

ұлы Ломоносов университетке дворяндармен қатар раз-
ночинецтерді де алуға мүмкіншілік жасаған. Осымен қа-
тар мына бір жағдай еске түседі. Бұдан шамасы жүз
он жыл бұрын «Біздің университет білімі» деген мақа-
ласында Д. И. Писарев былай деп жазған болатын: «Біз-
дің университеттерде болған адамдар аудиторияларда
тиын-тебен табу үшін әркімнің баласын оқытып, жүгі-
ріп жүріп шаршаса да, сабақтан қалмай лекциялардың
бәріне барып, мұқият жазып үлгеріп жүрген киімі жұ-
пыны, түсі жүдеу жастарды көрген болар. Біздің Россия-
да Ломоносовтың өнегесі күнбе-күн іске асып отырады...»
Революциядан бұрынғы студенттің тұрмысы мен жағ-
дайын қазіргі сабақ оқып, білім алып, ғылымның ең
ақырғы жетістіктерінен қоректенуге бар қабілетін жұм-
сауға мүмкіншілігі бар Совет студенттерінің тұрмыс жағ-
дайымен ешбір салыстыруға болмайды. Мәселен, біздің
университетте оқу процесін жабдықтау үшін бір жылдың
өзінде 2 миллион сомдай қаржы жұмсап үлгердік. Ал,
бұл бастама ғана. Университетті жабдықтауға арналған
қаржы жылдан-жылға ұлғая түспек. Осыған қарағанда
қазіргі біздің бірден-бір міндетіміз осы тамаша мүмкін-
шілікті студенттерге білімді жедел, ұтымды жолдармен
білім беріп, олардың уақытын босқа жібермей, ғылыми
творчестволық тұрғыдан игерте білу болып табылады.

Университеттерде сондай-ақ жоғары оқу орындарында,
ғылыми жұмыс оқу ісін жақсарту жолында негізгі сүйе-
ніш болуға тиісті де, жас мамандар дайындаудың сапа-
сын арттырудың бірде-бір дұрыс әдісі ретінде қолданы-
луы керек: жоғары оқу орынында еңбекті ғылыми ұй-
ымдастыру ісінің өзі ғылыми-зерттеу жұмысын оқу, оқы-
ту жұмысымен тоғыстырмайынша жемісті бола алмай-
ды. Жобасы, жоғары оқу орындарында жүргізілетін
ғылыми жұмысқа үш тұрғыдан қараған жөн. Біріншіден,
жас маманды ғылым мен техниканың ақырғы талаптары-
на сай дайындап, олардың бойына өз бетімен үздіксіз
оқып, іздену әдетін сіңіруді яки ойланып, салыстырып,
сараптауды, өз бетімен ғылыми мақсаттарды қоя білуді
үйрету; екіншіден, оқытушы профессор коллективі өз ма-
мандығын дамылсыз шыңдап, жоғарылатып отыру;
үшіншіден, кафедра мен лабораторияларда ғылымға үлес
қосарлықтай зерттеулер жүргізу.

Жобасы, ғылыми қызметке бейімі бар маманды дай-
ындау ісін студент қабылдау кезеңінен бастап ойластыра
берген жөн. Осыған байланысты жоғары оқу орындары
жанындағы дайындау бөлімдері мен дайындық курстар-

скенін, оның өзі үлкен екенін және оның ішінен анықтама мәліметтер табуға болатынын білдім; үшіншіден, тарихи мәліметтер мен алфавиттер бойынша басқа мәліметтерді де оқи отырып, танысуға болатынын, бұның өзі тарихи білім алудың соны әдісі болса да, қолайсыз әдісі екенін білдім; төртіншіден, университет профессорлары адамды таң қалдырарлық ақыл беретін жағдайлары да болатынын білдім.

Осы ақылымен Креозотов менің бойыма сенімсіздіктің, скептицизмнің ұлы ұрығын септі. Бұл ұрықтан шіріген жеміс өсті. Егер қазіргі уақытта мені біреулер нигилизм үшін айыптайтын болса, мен өзімді кеміткен адамға Креозотовты көрсетіп: менің бірінші ұстазым осы кісі, менің кері кетуіме осы кісі жауапты, дер едім».

Қазіргі уақытта, әрине ғылыми жұмыспен айналысуды арман еткен жастардың саны, ғылыми жұмыспен айналысуды арман етерліктей етіп тәрбиелеуге көнетін жастардың саны Д. И. Писаревтің кезіндегіден анағұрлым көп. Қазір кафедралар мен лабораториялардан оқушылар топтары үздіксіз ағылып өтіп жататыны сондай, тіпті әр біреуіне жекелеп көңіл бөлуге болмайтын да сияқты көрінеді. Демек, соның өзінде де әрбір жастың жекелеп қабілетін анықтауға мүмкіншіліктеріміз де аз емес. Істің терең сыры сол мүмкіншіліктерді білуде болып тұр ғой.

Ол үшін, біздіңше, бірінші курстарда негізгі сабақтарды ең үлкен маман ғалымдар, ең жауапты лекторлар оқуға тиісті. Бұның өзі студенттердің бойында ғылымға деген ынтаны қалыптастырып, күшейте түседі де, ақыл-ойының жүйеленуіне, ой-жігерін бір бағытқа, бір арнаға жұмсай білуге үйретеді; сондай-ақ, қалыптан тыс, әр тұрғыда ойлана білуге қабілеті бар жастарды байқауға мүмкіншілік береді. Бірінші курстың сабақтарын жас лекторларға тапсыру дұрыс емес, өйткені, жаңа бастап оқып жүрген лекторлар өз лекциясында ғылыми фактылар мен ғылыми идеялардың ең негізгісін, ең өзектісін айтып берудің орнына, өзінің эрудициясы мен білімділігін көрсеткісі келіп, өзінің жаңағы оқып шыққанын, ешбір ой сарапынан өткізбестен, түгелдей студенттер алдына төге салуға тырысады. Мұндай кемшіліктен жас лекторлар, әрине, бірден құтыла алмайды. Атақты кеме жасау маманы академик А. Н. Крылов өзінің «Мамандар дайындау» жөніндегі сөзінде осындай кемшілікке тоқталып өткен. «Университеттік білімнің мақсатының өзі «оқып, білуді үйрету» деп қашаннан айтылып жүр ғой.

Бұрынғы уақытта Мәскеу купецтерінің бәйбішелері рожество мейрамы қарсаңында қазды суға жібіткен бұршақпен, күркетауықты суға қайнатқан каштанмен бордақылайтын болған; ол үшін қазды мойнын қылқитып, қапқа тігіп іліп қоятын да; бұршақ берілетін күркетауыққа да соны істейтін. Құстар купецтің аузы мен қарнының тілеуіне орай семіре беретін. Студентке де осы сияқты шара қолданатын түріміз бар: оларға лекцияда беретін білімді тықпалап, ойланып, ұғып, оқыған сабақты бойға сіңірердей уақыт қалдырмаймыз».

Студент бірінші курстан бастап белгілі бір кафедраның өз адамы болып, сол кафедрада ғылыми қызмет қалай жүргізілетінін, жаңа ойлар мен болжаулар қалай туатынын өз көзімен көрсе, қандай жақсы болар еді. Американың физико-химигі Полянидің пікірі бойынша, ғылымның шеңберінен орын алу үшін жас талапкер мен тәжірибесі бар ғалымның арасында тікелей қарым-қатынас болуға тиісті. Мұндай қарым-қатынассыз жас талапкер тәжірибелі ғалымның ешбір кітапта жазылмайтын, әрбір маманның өз бойында сақталатын білімін игере алмайды, ал мұндай білімсіз творчество мешеулігі орын алуы мүмкін. Сондықтан өзінің тиісті сағатын оқып тайып отыратын ұстаздан ғылыми тәлім-тәрбие күту, әрине, қиын-ақ.

Студенттің ғылыми-зерттеу жұмысындағы бастапқы адамы оның кафедралар мен лабораториялардағы ғылыми коллоквиумдарға қатысуы болып табылады. Егер кафедралар мен лабораторияларда студенттерге өз пікірін, өз ойын теріс те болса именбей айтып отыруға, ұялмай сұрақ беріп отыруға жағдай жасалса, егер жас талапкерге уақытында ретімен реферат дайындауға мүмкіншілік туып отырса,— осының бәрі, ақыры студенттің бойында ғылымға ынта туғызбақ та, әрбір жасқа өзінің жеке басының қабілетін тануға, өз жігер-күшіне сене бастауға мүмкіншілік бермек. Студенттерді ғылыми жұмыстың шеңберіне студенттік ғылыми-зерттеу үйірмелер, курстық және дипломдық жұмыстар мен жобалар арқылы сынап, тартуға болады. Кафедралар арқылы өткізілетін олимпиадалар, конкурстар, семинарлар, ғылыми экспедициялар, конструкторлық бюролар, өндірістегі өнер тапқыштық қызметтер — осының бәрі студенттерді ғылыми жұмысқа жұмылдыруға жол береді. Болашақ ғалымдардың көбі өз ғылыми жолын осындайдан бастаған. Мысалы, Москваның Э. Бауман атындағы жоғары техникалық училищесінде (МВТУ-да) бірінші

студенттік үйірменің ұйымдастырушысы орыс авиациясының атасы Н. Е. Жуковский болған. Үйірмешілер бірінші болып планер жасап, оны Яуза өзенінің ар жағына ұшырған. Н. Е. Жуковскийдің бірінші шәкірттері қазіргі академиктер А. Н. Туполев, В. Я. Климов, Б. Н. Юрьев және т. б. болған. Жобасы, студенттерді ғылыми жұмысқа ынталандыратын осы сияқты ғылыми-зерттеу ұйымдар құру жолдарын іздестіре түскен жөн; бұл істі студенттердің өздерін қатыстырып, олардың пікірін тыңдай отырып жүргізген жөн: студенттерді тек айтқанды ғана істейтін топ деп түсініп, оларға әкімшілік қамқорлықты төндіре беру дегеннің қате екенін ескеріп отыру қажет. Оларға өз қабілетімен, өз күшімен, өз жігерімен жұмыс істерліктей дұрыс басшылық керек.

Жобасы, ғылыми-зерттеу жұмысына ынта-талап білдірген, жақсы оқитын студенттерге ерекше көңіл аударып, оларға сол ынта-талабын дамыта түсетін жағдай жасауды ойластырып отыру қажет. Мұндай студенттер мамандық беретін кафедралардың көз қырында болу керек те, әрқайсысының жекелей ғылыми-зерттеу жоспары болуға тиісті. Студенттердің кафедралардағы ғылыми-зерттеу жұмысының жемісті болуы оның ұстазымен қарым-қатынасына, мейірбандылығына, сыйластығына, ұстазының беделіне байланысты; өз шәкірттерінің алдында айнымас бедел алған ұстаз, әрине, күнбе-күн оқытушылық шеберлігі жөнінен өсіп отыратын ұстаз. Лекциялардың жаңа курсы жасау, жаңа лабораториялық жұмыстар мен практикумдар ұйымдастыру, соны жолмен оқулықтар жазу — осылардың бәрі творчестволық ізденіссіз, кафедраларда жүргізілетін ғылыми және методикалық жұмыстарға тікелей қатыссыз болмайды. Осыдан, әрине, жоғары оқу орындарында жүргізілетін ғылыми жұмыстардың мәні мен мағынасын, оның оқу процесіндегі ерекше орнын түсіну қиын емес сияқты. Ғылыми жұмыстың барысы мен нәтижесі ең әуелі сабақ берудің сапасын арттыру үшін, студенттер арасында іске творчестволық көзқарасты тәрбиелеу үшін пайдаланылуға тиісті. Демек, бұдан ғылыми-зерттеу жұмыстардың нәтижесін іске асыру, халық шаруашылығында пайдалану жолдары ескерусіз қалу керек деген ұғым тұмауға тиісті, керісінше, ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижелерінің іске асырылу шағы уақтылы қадағаланып отырса ғана, ғылыми қызмет ерекше шабытты, жемісті болмақ.

Коммунистік партия мен Совет үкіметі жоғары оқу орындарында ғылыми жұмыстың одан әрі дамуына үз-

діксіз қамқорлық жасауда. Осы қамқорлықтың арқасында жоғары оқу орындарының ғылыми орталықтары құрыла бастады. Бұл ғылыми орталықтарда ғылымның жаратылыстану және қоғамтану білімі салаларында іргелі ізденістер жүргізу жүктеліп отыр. Мұндай орталықтардың ұйымдасуының өзін жоғары оқу орындарында ғылымның одан әрі өрбіп, даму жолындағы жаңа сапасы деп түсінуіміз дұрыс. Жобасы, Қазақ ССР Жоғары және арнаулы орта оқу орындары министрлігі біздің республикада да осындай лабораториялар арқылы оқымыстылар ғылымның кейбір жемісті бағыттарын дамыта түсіп, жоғары білімді мамандар дайындау ісінің сапасын жақсартуға мүмкіншілік алды. Біздің ойымызша, проблемалық лабораторияларды тек жаратылыстану ғылымдары салаларында ғана ұйымдастырып қоймай, қоғамтану ғылымдары салаларында да ұйымдастыруға болады. Мысалы, кейбір жоғары оқу орындарында; айталық университеттерде, мұндай лабораториялар әлеуметтік-психологиялық мәселелермен айналысуына болар еді. Бір өкінішті нәрсе — біздің республикамыздың жоғары оқу орындарында проблемалық лабораториялар әлі аз, ал ғылыми-зерттеу институттары атымен жоқ. Бұның өзі, әрине, ғылыми-зерттеу жұмыстардың ойдағыдай дамуына, ғылыми қызметкерлер мен оқытушылар өзара тәжірибе ауысып отыруға ойдағыдай мүмкіншілік туғызбады.

Осы айтылғаннан мынадай пікір туады. Біздің республикада жоғары оқу орындарын ұйымдастыру жұмыстары жөнінде, олардың ілгері дамып, кемелденуі жөнінде көп істер атқарылған, бұл жұмыс үздіксіз одан әрі өрби түсуде. Ендігі жерде бұл жұмыс жаңа сапаға көшуге тиіс — республикамыздың жоғары оқу орындарында ғылыми-зерттеу қызметі күшейе түсуге тиіс, әрбір жоғары оқу орындарында, әсіресе университеттерде, үлкен-үлкен ғылыми бөлімдер — проблемалық лабораториялар мен ғылыми-зерттеу институттары құрылуы қажет. Мұның өзі жоғары білімі бар мамандарды дайындау сапасын арттырудағы негізгі жолдардың бірі деп танылуы керек.

Қарағанды мемлекеттік университеті ашылғалы екі-ақ жыл болды, қорытынды шығара қоюға аз уақыт сияқты, демек, жедел ілгерілеп жатқан өміріміздің талабы да жедел, осыған сай республика партия, совет басшылығының, сондай-ақ жергілікті партия, совет басшылығы арқасында істелген істер де бар. Өткен жылы университеттің сегіз факультетіне біз 900 студент (оның 625-і

күндіз оқымақ) қабылдаған едік, биыл 950 студент (оның 675-і күндіз оқымақ) қабылдадық. Университет коллективі оқу процесі, ғылыми-зерттеу ісі жөнінде материалдық-техникалық база құру, тәлім-тәрбие жұмысын жеделдету тұрғысынан әжептәуір қызмет атқарған сияқты. Леонид Ильич Брежневтің бүкілодақтық студенттер слетінде сөйлеген сөзіндегі белгілі қағидаларды іске асыру басты міндет деп танып, университет коллективі студенттер арасында маркстік-лениндік тәрбие ісін күшейтіп, коммунизм ісі үшін, халқымыздың мүддесі үшін жан-тәнімен күресетін жастар тәрбиелеп шығаруға бар күшін жұмсауда. Бұл істелген істердің нәтижесі әлі ауыз толтырып айтарлықтай болмаса да, алдымыздағы міндетіміз бен мақсатымызды айқындап беріп отыр.

Қазіргі уақытта университетте филология, тарих-экономика, заң, физика, математика, химия, биология факультеттері толықтай іске кірісе бастады. Факультеттердің аттарының өзінен университет ғылымының негізгі салаларын қамтитынын байқауға болады. Осы факультеттерді дұрыс дамытып, қазіргі ғылым мен жоғары оқу орындары тұрғысында буынын бекітіп, бұғанасын қатыра алсақ, университет қызметкерлері мен студенттері ғылымның негізгі жетістіктерінен қанық, хабардар бола алады, мұның өзі сол жетістіктерді әрі апаруға бірден-бір мүмкіншілік туғызады. Сондықтан, біздің қазір де, болашақта да кеңіл аударатынымыз университеттің кафедра, лаборатория, сондай-ақ басқа бөлімдерінде ғылыммен айналысқан адамдарды қолдап, ғылыми қызметті шамамыз келгенше жедел жүргізу болып табылады.

Филология факультеті университетіміздегі ең үлкен факультеттердің бірі. Бұл факультеттің жеті кафедрасында қазақ және орыс тілі, қазақ және орыс әдебиеті тақырыптарындағы зерттеулер дами түспек. Әсіресе, ауыз әдебиеті, фольклор мен жазба әдебиет арасындағы қазіргі кезеңдегі байланыс пен қарым-қатынас зерттелмек, өйткені, қазіргі уақытта хат танымайтындар жоқтың қасы болар, әдебиетімізде социалистік реализмнің шебер туындылары шығып, қалың жұртшылықтың рухани азығы бола тұра, елді жерлерде әлі де ауыз әдебиеті, фольклордың орны ерекше екені байқалады. Әдебиет саласындағы осы бір зерттеулеріміздің бағыты біздің қазақ халқы үшін ерекше маңызы бар сияқты, өйткені, небары 40—50 жыл бұрын біздің әдебиетіміз негізінен суырып салма ақындардың шығармаларынан, ауыздан

ауызға ауысып, ұрпақ аралаған фольклорлық ертегі, хиссалардан тұрушы еді ғой. Халқымызда осының инерциясы әлі қалмаған сияқты, бұның өзі социалистік реализм әдебиетін өз тұрғысынан толықтыратыны байқалады. Осындай жағдайларды зерттеу, әрине, өте қызғылықты сияқты. Филология факультетінің зерттеулерінде қазақ тілінің түрік тілдес ұлттар тілдерінің арасындағы орны, сонымен қатар тіліміздің социалистік халықтар тілі арқылы әрі қарай дамуы көзге түсерлік орын алмақ. Осы бағытта қазақ тілінде оқитын балаларды орыс тіліне үйретудің ғылыми әдістері кеңінен зерттелмек.

Тарих факультетінде Қарағанды облысының, сондай-ақ Орталық Қазақстанның өндіріс орындарында жұмысшы табының пайда болуы, дамып қалыптасуы зерттелмек. Бұл орайда бір ескеретін жағдай бұл өңірдің жұмысшы табының жастығы, өйткені мұнда жұмысшы табы, негізінен, революциядан кейін пайда болғаны; сонымен қатар бұл өңірдің жұмысшы табының тарихы мұндағы өндіріс алыптарының тарихы екенін, халықтар, ұлттар арасындағы достықтың шыңдалу тарихы екенін ескеруіміз қажет. Бұндай зерттеулер қазірдің өзінде өте керекті іс, бұл қызметіміз нәтижелі болса, алдағы ұрпақтардан да алғыс алуға тиістіміз. Бір қуанатын нәрсе — университеттің осы бір бастамасын республикамыздың Орталық және Солтүстік өлкелерінің кәсіпорындарының қолдап отырғаны. Мысалы, КПСС тарихы, СССР халықтары тарихы кафедралары Ермак ферросплав заводы, Екібастұз көмір комбинатының қолдауы арқасында шаруашылық шарт бойынша Екібастұз бен Ермак қалаларының тарихын зерттей бастады. Тарих факультетінде республикамыздың тарихы, этнографиясы, археологиясына әсіресе, ескі замандардың тарихи ескерткіштерін зерттеу ісіне көңіл бөлінбек, өйткені, Қазақстан тарихын осы бір салада зерттеу басталғалы көп болмағанын және әлі де ойдағыдай жедел жүріп те жатпағанын білеміз.

Университеттің экономика факультетінде Орталық Қазақстанның минералдық қорларын комплексті іске асырудың тиімді жолдары іздестірілмек, экономикалық зерттеулерде статистикалық әдістерді қолдану ғылыми тұрғыдан қаралмақ, сонымен қатар, мысалы, одағымыздың шеткі аймақтарында социалистік экономиканың қалыптасу мәселелерінің теориялық негізі зерттелмек. Бұл факультеттің ғылыми қызметкерлері қазірдің өзінде «Қарағандауголь» комбинатының шахталарымен, құрылыс, кәсіпорындарымен, сондай-ақ село шаруашылық-

тарымен тікелей шартқа отырып, оларға экономикалық реформаны іске асыру жөнінде, шаруашылықтарының болашағына болжау жасау жөнінде көмек көрсетуге кірісті.

Заң факультетінде еліміздің социалистік республикаларындағы автономия проблемалары, олардың ұлттық ерекшеліктерінің дамып, қалыптасуы, сол арқылы ұлттар арасындағы достықтың нығаю заңдылықтары зерттелмек.

Математика факультеттеріндегі ғылыми-зерттеулердің бағыты ғылымның осы саласының жалпы ғылым дамуындағы қазіргі алған орнына байланысты болуға тиісті деп түсінуден туады. Қазіргі уақытта жаратылыс ғылымдарының бірде-бірінде ғылыми-зерттеу жұмыстарына математика қолданбай болмайды. Егер бұдан, шамасы, 100 жыл бұрын ұлы химик Фарадей өзінің тамаша жетістіктеріне математиканы білмей-ақ жеткен болса, қазір барлық химия ғылымы математика әдістері арқылы жүйеленуде. Алдын-ала математика жолдарымен есепқисап жасауды тілейтін ғылым салаларын айтпағанның өзінде, тіпті биология, тіл ғылымдары да математика әдістерін кеңінен қолдана бастағаны көпке әйгілі. Осыған байланысты біз басқа факультеттердің оқушылары мен оқытушыларынан математиканы оқып, меңгеруді талап етіп отырмақпыз, сондай-ақ факультеттің өзінде математикалық ғылыми-зерттеулердің жедел жүргізіліп отыруына жағдай жасамақпыз. Қазір жүргізіле бастаған зерттеулер ішінде дифференциалдық және интегралдық теңдеулер арқылы гидродинамикалық есептер шығару, функция теориясы және функциялық талдау проблемалары, сан теориясы мен математикалық логиканың кейбір мәселелері сияқты тақырыптар бар. Осымен қатар, бұл факультеттің қызметінде, біздің ойымызша, есептеу-математика саласында жұмыстар жүргізілу керек те, университет Орталық Қазақстанда есептеу техникасын халық шаруашылығында кеңінен пайдалану ісіне ат салысуы қажет деп табамыз.

Физика факультетінде атмосфералық оптика, космостық сәулелер және қатты денелер физикасы бағыттарындағы мәселелерге көңіл аударылмақ. Егер космос кеңістігі қазіргі уақытта тек ғылыми тұрғыдан қаралудан өтіп, халық шаруашылығы мүддесіне пайдаланудың техникалық әдістерін іздестіру сатысына көшкен болса, ал жартылай өткізгіштер техникасы әлі де көпке дейін қатты денелердің қасиеттерінің іргелі заңдылығын қол-

дану ісі алғы шепте бола беретін болса, университет қызметкерлерінің физика ғылымындағы алға қойған мақсаттарының қажеттілігіне күмәндануға болмайды. Сонымен қатар, физика факультетінің кафедралары шахта жабдықтары кәсіпорындары, байыту фабрикалары, синтетикалық каучук заводы сияқты мекемелерге ғылыми көмек беру ісіне де кірісе бастады. Бұл кәсіпорындарда талдап, шешіп, тиімді технологиялық жолын аңғаруды керек ететін, сол үшін физика ғылымының кейбір салаларының терең теориясын қолдануды талап ететін проблемалар көп екені қазір байқалып отыр.

Университет химия және биология факультеттерін ойдағыдай дамытпақ. Біздің топшылауымызша, химия факультетінде Арқа өңірінің минералдық ресурстарын іс асырудың тиімді химиялық технологиясы іздестірілмек, сонымен қатар жалпы ғылыми теориялық маңызы бар мәселелер зерттелмек. Мысалы, біздің көңілімізді, бір жағынан, Қарағанды металлургия комбинатында шығарылатын қаңылтырдың бетін тұрақты жапқышпен жабу мәселесі аударатын болса, екінші жағынан, кейбір белгілі химиялық реакциялардың кинетикасы мен термодинамикасы аудармақ. Бұл проблемалардың кейбіреулерін зерттеуге Қарағанды металлургия және Балқаш кен-металлургия комбинаттары үшін шаруашылық шарт жасау арқылы кірісе бастадық. Биологиялық проблемалардың ішінде біздің ғылымдар Орталық Қазақстанның ауа райы мен табиғат жағдайына кейбір өсімдіктер мен жануарлардың қалыптасуы мәселесін, сондай-ақ жергілікті өсімдіктердің төзімділігі мен шыдамдылығын бойына жинаған жаңа дақылдар шығару ісін қолға алмақ. Мысалы, Қазақ ССР-ның Ауыл шаруашылық министрлігінің өтінішіне сай бойында белогі мен ауыстыруға келмейтін аминқышқылдары бар дәнді дақылдардың жаңа сорттарын шығару жөнінде зерттеулер басталды.

Университетте жүргізілетін ғылыми істерде, университеттің жалпы дамып, қалыптасуы барысында қоғамдық ғылымдарды оқушыларға, оқытушыларға үйретуге, қоғам ғылымдарында ізденістер жүргізуге арналған КПСС тарихы, ғылыми коммунизм, маркстік-лениндік философия, саяси экономия сияқты кафедралар ерекше орын алмақ. Бұл кафедраларда біздің өңірдің еңбеккерлерінің әлеуметтік хал-жағдайына байланысты социологиялық зерттеулер жүргізілмек, осыған байланысты, жобасы, социологиялық зерттеулерге арналған проблемалық лаборатория құрылмақ. Сонымен қатар, ғылымның іргелі бағыттары-

ның біздегі салаларындағы зерттеулер жүргізілуін ба-
рынша бақылап отырмақпыз.

Университеттің педагогикалық коллективінің негізгі міндеті, әрине, студенттерге толық жан-жақты білім беріп, коммунистік рухта тәрбиелеудің әдістерін жетілте түсу болып табылады. Жоғарыда университетте жүргізілетін ғылыми-зерттеулерге тоқтап өтуіміздің өзі де, кафедра-ларда ғылыми-зерттеу жұмыстары неғұрлым мұқият, табанды жүргізілсе, соғұрлым оқушы жастарға білім беру ісінің де сапасы жоғары болмақ, мұның өзі қазіргі ғылыми-техникалық революция ісіне белсенді ат салыса алатын кадрлар дайындау ісіне ықпал тигізетін болады. Еліміздің басты-басты жоғары оқу орындарының, әсіресе, университеттердің ертеден бері келе жатқан тәжірибесі осы қағиданы дәлелдейді.

Университет бұрынғы педагогтік институт негізінде құрылды ғой. Бұның өзі сол педагогтік институттың кей-бір міндеттері университетке ауысуына жағдай туғызып отыр. Әрине, бұл міндеттерді коллектив анағұрлым жоғары университеттік салада орындауға тиісті. Жобасы, педагогтік институт бұл өлкеде қайтадан ашылғанша педагогтердің көпшілігін біз шығаруымыз қажет болады. Осы тұрғыдан алғанда, көкейтесті бірнеше мәселелер бар сияқты. Мәселен, селолық, ауылдық мектептерді алайық. Бұл мектептерден шыққан жастардың білім деңгейі қалалық мектептерді бітіргендерден гөрі төменірек екені белгілі. Бұл жағдай жастарды жоғары оқу орнына түсуге талаптанған кезінде ап-айқын көрініп қалады. Бұл не-ліктен? Мысалы, химия, физика сияқты сабақтардан білім кемшілігін лабораториялық аспап-жабдықтар аздығына, тиісті кабинеттердің жұпынылығына артуға болар еді. Ал, тіл, математика сияқты лабораториялық тәжірибені керек етпейтін ғылымдардан орта білім неге кем болмақ? Ту-расын айтқанда бұл ауылдық, селолық мектептерде педа-гог кадрлардың мамандық деңгейінің төмендігіне бай-ланысты. 1956 жылдан бастап Қарағанды педагогтік институтын 10 мыңнан аса адам бітірген көрінеді, бұлар-дың тең жартысынан көбі сырттан оқып бітірген. Ауыл-дық, селолық мектептерде негізінен осы сырттан оқып бітіргендер қызмет атқарады. Кемшіліктердің көбі осы жағдайға байланысты сияқты. Мектептерде негізінен қызметтен қол үзіп оқып бітіргендер болса, оқыту сапасы анағұрлым жоғары болар еді деген ой туады. Демек, ауыл-село мектептерінің мұндай кемшіліктерінің өзі КПСС Орталық Комитеті мен СССР Министрлер Советі-

нің жуықтағы «Жалпы білім беретін селолық орта мектептің жұмысын одан әрі жақсарту беру шаралары» қаулысы орындалған күнде бұл кемшіліктер жойылатыны күмәнсіз. Бірақ та осының өзі бізден жас мамандарды дайындау ісін одан әрі жақсартуды талап етіп отырғанын түсінуіміз қажет.

* * *

Бір кезде Грибоедовтың Фамусовы айтқан еді:

Өз ойым, өз пікірім деп осы елде
Шатпақтайтын есуастар көбейді.

Соның бәрі оқу деген, ғылым деген кеселден.

Грибоедовтың Фамусовынан сәл бұрын ғана, 1819 жылы сол Фамусовтың замандасы иә ағасы, сол кездің үлкен чиновниктерінің бірі 1819 жылы Александр І-нің атына жазған рапортында: «Казань университеті, өділеттіктің айнымас тұрғысын, заңның қатал тұжырымын сақтар болсақ, құртылуға тиіс» деп жазған еді. Бұдан шамасы 100 жылдай кейінірек Фамусовтың ең дарынды, ең шенді мұрагерлерінің бірі Победоносцев патша империясының басшылары арасында: «Орыс халқына білімнің керегі жоқ, өйткені, білім логикасы ой-пікір туғызады» деп, университет атаулыны жабуға үгіттеген еді. Қабырғасында оқыған жастардың білімге, азаттыққа ұмтылғыш дәстүрі үшін кезінде университеттерді құртуға тиіс болған елде қазір мұндай оқу орындарының саны алпыс болып отыр, бұдан 50-60 жыл бұрын жөні түзу бірде-бір арнаулы орта оқу орны болмаған біздің республикамыздың өзінде қазір екі университет бар. Бұл университеттердің алдына қойылған міндеттердің мәнділігі мен парасаттылығына тоқтап өттік. Осы университеттер арасында жас Қарағанды мемлекеттік университеті де өзінің ізгі, құрметті ісіне кірісті. Жас университеттің коллективі өз міндетін өмір талабына сай орындау үшін белсене қызмет атқаруда.

ЗАМАНДАС ЖАСТАР ТУРАЛЫ

Ізгіліксіз адам баласы туған емес. Тек сол ізгілікті мәпелейтін, дамытып, гүлдендіретін заман тумаған. Пушкин мен Абайдың заманы кеше ғана өтті, олардың ауыр күрсіністері әлі құлағымызға келеді. Пушкиннің «Евгений Онегин» романындағы мұңа бір қайғылы сөздер есте ғой (Ілияс Жансүгіров ауда ған):

Ойлау қайғы — бізге жастық
Деп берілген тегі бекер.
Деп жастықтан біз де айныдық.
Деп жастықтың өзі мекер.
Деп ең жақсы талабымыз,
Деп ең жақсы қиялымыз,
Жапырақтай күзгі шірік
Аз мезгілде кетті шіріп...
Не құмарлық, не жалпы ойды
Бөлуге жар бермей мойны.

Абай халыққа, әсіресе жастарға жақсылықты, ізгілікті ойдағыдай дарыта алмағаны үшін өкініште өткен.

Өкінішпен көп өмір кеткен өтіп,
Өткіздік бір нәрсеге болмай жетік.
Ойшылдың мен де санды бірімін деп,
Талап, ойсыз, мақтанды қалдым күтіп.

Осы бір өткеннің қасіретті жағдайын біз әдейі келтіріп отырмыз. Өйткені, кәзіргі уақытта маркстік-лениндік ілім өркен жайған дәуір, социалистік қоғам адамның өз бойындағы барлық жақсы жағын арттырып, шын мәнінде адал, шарапатты, парасатты азамат болуына мүмкіншілік туғызып отыр. Осы мүмкіншілікті пайдалана білу — біздің бірден-бір міндетіміз.

Біз әдетте тәрбиелі, білімді адамды «мәдениетті адам» дейміз. Жобасы, «мәдениетті адам» дегеніміз маңайындағы адамдармен қарым-қатнасы жөнінен, білімі, адалдығы, еңбекқорлығы, рухани келбеті тұрғысынан жұртшылықтың талабына сай деген ұғым болар. Орыс тілінде «образованный человек» яки «білімді адам» деген ұғым да қолданылады. Мәдениетті адам деген ұғым «білімді адам» деген ұғымнан кеңірек сияқты. Дегенмен, шын

мәдениет білімнен басталады. Сондықтан, кезінде А. В. Луначарский осы «білімді адам» деген ұғымға мынадай анықтама берген екен. «Білімді адам... бәрін білуге ұмтылмақ. Бірақ, бәрін үстірт білуге емес, білімді адамның өз мамандығы болуға тиіс, ол өз ісін білуі қажет; сонымен қатар ол білімнің басқа салаларына да көңіл аударып, оның да қызғылықты қағидаларын түсінуге тиісті».

Өмірде, тіршілікте өз орнын табу үшін әрбір адамның өз мамандығы болуға тиісті, яки ол өмір оркестрінде өзіне лайық аспапқа ие болуы қажет. Кәзіргі ғылыми-техникалық революция дәуірінде ғылым мен білімнің, өнер мен техниканың өзі сансыз салаларға бөлініп, тұңғыш тереңдікке ұмтылған кезеңде әрбір адам тиісті мамандық алса ғана, сол мамандықта жемісті қызмет істей алса ғана қоғамға пайда келтірмек. Мамандық алу оңай нәрсе емес, әуелі орта мектепті бітіру керек, одан кейін мамандық беретін не орта, не жоғары оқу орнын аяқтау керек, ақыры мамандық бойынша бірқыдыру қызмет істеп тәжірибелі болғаннан кейін ғана әрбір адам өзін маманмын деп есептей алады. Сонымен, әрбір азаматтың өз мамандығы болуы қоғам үшін, азаматтың өз қара басы үшін қажет нәрсе. Бірақ, кейде әрбір маман мәдениетті, білімді адам бола алмай жатыр. Өйткені, сол А. В. Луначарскийдің айтқанын аңғарсақ, білімді, мәдениетті адам жалпы адам баласының мәдениет байлығына өз үлесін қосумен қатар, тіршілік оркестрінің гармониясын түгелдей түсініп, ұғынуға тырысуы қажет. Қысқасы, жақсы инженер, жақсы техник, жақсы дәрігер өз мамандығына қанша машық болғанымен, Пушкин мен Абайды оқымаған болса, Моцарт пен Чайковскийдің, Құрманғазы мен Мұқан Төлебаевтың әуендеріне құлағы жабық болса, білімнің басқа тарауларындағы көпшілік ұғатын қағидалардан алшақ болса, ондай адам мәдениетті, білімді адамның қатарына жатпайтын сияқты.

Буржуазиялық қоғам адамның машық маман болуын тілегенімен оның мәдениетті, білімді болуын, адамзат ғасырлар бойы жинаған рухани байлығын сіңіріп, құлқы мен санасындағы ізгілікті тәрбиелеу жағын ұнатпаған, жек көрген. Буржуазиялық қоғам адамның шын мәнінде адам болуын емес, тек пайда түсіретін құрал-күш болуын ғана көздеген.

Адам өз мамандығын, өрине, әбден жақсы игеріп білуі қажет, бірақ өзгеге меңіреу болу деген өмірдің бар ләззатынан, бар жақсылығынан мақұрым қалу болып

табылады. Демек, осыдан туатын қағида, жоғарыда Луначарский айтқандай, біздің социалистік қоғамның азаматы өз мамандығына әбден машық болуымен қатар, білім-ғылымның, мәдениет, көркем өнердің бәріне бой ұрып, түсініп, ұғынуға тырысуға тиіс. Илья Эренбург өзінің естеліктерінде білім-ғылым жөнінен қатта қалса да үнді адамдары техникасы мен өндірісі дәулеген американдықтардан мәдениеті, адамгершілігі, сыпайылығы жөнінен анағұрлым артық дегені бар. Техниканы, ғылымды қанша игерсе де адамның рухани деңгейін көтеретін жалпы білімге көңіл аспаған кісі тек білімді тағылықтан («образованный дикарь» — дейді орысша) аса алмайды да, қоғам үшін пайдасынан гөрі кейде зияны да көп болмақ.

Біздің қоғам шын мәнінде көп оқып, көп ізденіп, кеңінен толғап, қай жағдайда болса да кездескен адаммен қызғылықты пікір алысуға дайын тұратын адамдарды тәрбиелеп-өсіруге жағдай жасап отыр. Бір қуанатын нәрсе, халқымыз арасында академиктерден бастап, мал бағатын шопандарға дейін, мұндай адамдар көбеюде. Мұндай адамдар өз мамандығында жемісті қызмет істеумен қатар, космосқа ұшу, Маяковский мен Сейфуллин поэзиясын ұғыну, қазақ музыкасындағы симфониялық бағыттардың даму жағдайларын әңгіме ете алады; мұндай адамдар не тым-тырыс үндемей, не өзі әбден жетік өз мамандығының ғана мүдделерін қайта-қайта әңгіме етіп, жанындағы адамды ығыр қылмайды. Мұндай адам әрі сүйсіне, әрі сүйсіндіре әңгімелеседі, жанындағы адамға рухани сабақтас, дидарлас бола кетеді. Осы себепті Шоқан Уәлихановтың дидарлас достарының ішінде халқымыздың байырғы адамдарынан бастап, бір жағынан ұлы жазушы Ф. М. Достоевский болса, екінші жағынан ұлы химик Д. И. Менделеев болған; осы себепті асқан геолог-ғалым Қаныш Сәтбаев әрі домбырашы, әнші, әрі тарихшы, әрі әдебиетші, өнер-білімнің қай саласынан болса да сезімі жүйрік болған.

Адамның мәдениеттілігінің, ой-өрісінің кеңдігінің, жан дүниесінің ләззатшыл нәзіктігінің бірден-бір белгісі көркем әдебиетті қол үзбей оқи білуі. Қаныш ағаның бәйбішесі Таисия Алексеевнаның айтуы бойынша ғылыми, ғылыми-ұйымдастыру және әлеуметтік жұмыстардан көркем әдебиет оқуға қолы тимейтін Қанекең әлдебір қызметтен үзіліс болса дереу көркем әдебиет оқиды екен, ал жүрер болса жиналар алдында өзгені ұмытса да көркем әдебиет кітаптарын чөмоданына салуды ешқашан

ұмытпайды екен. Белгілі жаратылыстанушы ұлы ғалым Чарльз Дарвин жетпістен аса бастаған шағында өзінің бір жолдасына «көркем кітап оқуға әуестігім азайып бара жатыр, сондықтан осының өзі менің жан дүниеме келген жамандықтың белгісі ме деп қорқам?» деп жазған екен.

Әрине, шын мәдениетті адам болудың бірден-бір жолы өзіңнен бұрынғы буыннан дұрыс тәрбие алу, дұрыс үлгі көру. Сонымен қатар, шын мәдениет пен білім адамға тегін келмейтінін мықты аңғара білу қажет сияқты. Адам есейіңкіреген кезде өзіне-өзі тәрбиеші бола білуге тиіс. Бұл үшін жастарға қажырлылық пен қайрат қажет. Біз бойымыздағы кемшіліктердің көбін өткен өмірдің сілімтігі, қалдығы дейміз. Ол шынында да солай. Кәзіргі өз заманымыздың талабына сай азамат болу жолында сол қалдықтардан тазарып, алыстап, адамның құлқын, мінезін бұзатын қасиеттерден тез арылуға тырысу керек. Мысалы, орыстың ұлы жазушысы Антон Павлович Чеховты алайық. Бұл кісі кішігірім сауда жасап күн көрген тоғышарлау семьяда туған. Сол семьяда туған Чехов ақыры жан дүниесі мейлінше адал, парасатты адамдардың бірі болған. Өзінің бойындағы ұнамсыз қасиеттерден арылу жолын бір жолдасына жазған хатында былай деп сипаттайды:

«Сіз жазғыңыз келсе, өкесі крепостной болған, өзі бала кезінде дүкенші, шіркеу хорында айқайшы болып күн көрген, кейін гимназист, студент болса да шен-ұлыққа табынуға, поптардың қолын жалауға, біреудің ойы мен ақылына бас июге тәрбиеленген, аузына салған әрбір үзім нан үшін шұлғып, алғыс айтуға әдеттенген, шексіз көп таяқ жеген, жыртық аяқ киіммен сабаққа барған, төбелесқой болған, үй жануарларын аямай азаптағыш болған, ауқатты туысқандарының дастарқанын аңдыған, ешбір қажеті жоқ жағдайда, тек өзінің түкке тұрмайтындығын сезгендіктен құдайға да, адамға да екіжүзділік білдірген, міне, осындай жас жігіт өз бойынан құлдық пен күндікті аянбай сығымдап, мысқалдап аластап шығарып, сәулелі бір күні таңертең тұра келіп, өз бойында жүгірген қан құл-күңнің бойына тән қан емес, кәдімгі ешкімнен кем емес адамның қаны екеніне көзі жеткенін жазыңыз».

Әрине, біздің социалистік қоғамымызда ондай бесігінен құлдық пен күндікке тәрбиеленген ешбір адам жоқ. Сондықтан, арамыздағы жастарға өз бойындағы кемшіліктерінен арылу үшін Чехов сияқты қайрат пен күш

жұмсауы қажет емес. Дегенмен, бойдағы аз кемшіліктің өзін жою үшін де күресе білуі керек, өйткені, жамандық, кемшілік деген итжанды келеді, бойға ұялмпаз болады. Сондықтан ғұламалар ертеден-ақ осы жағдайға көңіл қойып келген Абайды алайық:

Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол...
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ —
Бес дұшпаның білсеңіз,
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым ойлап қой —
Бес асыл іс көнсеңіз.

Құлдық-күндіктен, адамгершілікке ұштаспайтын мінездерден өз бойын үзілді-кесілді арылта білген А. П. Чехов туған інісі, белгілі суретші Николайдың көптеген мінездерін ұнатпай, сол інісіне арнаған бір хатында былай деп жазған: «Сенде бір-ақ кемшілік бар — сен мүлдем тәрбиесізсің... Тәрбиелі адам, меніңше, мынадай талаптарға сай болуға тиісті: Біріншіден, олар адамды сыйлайды, сондықтан биязы, кешіргіш, сыпайы, жолбергіш келеді... Олар жоқ нәрсеге айқай-шу шығармайды; біреумен бірге тұрса міндетсінбей тұрады да, кетерінде сенімен тұрып болмайды екен деп кетпейді! Олар у-шуды да, суықты да, күйіңкіреп кеткен етті де, мысқылы бар қалжыңды да, үйге келген бөгде адамды да кешіре біледі... Екіншіден, олар бар аянышын тек қайыршы мен мысыққа ғана білдірмейді; олар жай көзбен көрмейтін заттарды да аяй біледі... Олар... студент-достарының қамы үшін, анасының киім-кешегінің қамы үшін түн ұйқысын төрт бөледі. Үшіншіден, олар басқаның еңбегін сыйлайды, сондықтан қарызын уақытылы қайтарады. Төртіншіден, олар ақ жүрек, адал келеді де, өтіріктен ытырына қорқады: тіпті болмашы өтірік айтуды білмейді. Өтірік тыңдаушыны кемітеді, айтушыны масқаралайды. Олар сыртқа өзгеден бетер әдемі көрінгісі келмейді де, тыста да үйдегідей байырғы бола алады; өзінен кішіге қоразданбайды. Олар көкмылжың келмейді, сұрамаған жерде сырласуға тырыспайды... Жанындағылардың құлақтарын сыйлағандықтан көбіне үндемеуге өдеттенеді. Бесіншіден, олар біреуге аяныш туғызғысы келіп, өзінен-өзі жүдеп, жұпыныланбайды; Олар күрсініп, аяп, басымнан сипасын деген оймен біреудің жандүниесінің аянышты пернелерін баспайды. Олар: «мені түсінбейді» немесе «мен уақтап кеттім» деп айқай

шығармайды... өйткені, осының бәрі арзан әсер туғызатын, тозығы жеткен, ескі, алдамшы тәсілдер. Алтыншыдан, оларда жылпостық жоқ. Оларда атақты адамдармен таныс болу сияқты, мас Плеваконың (сол кездегі атақты адвокат. Автор) қолын қысу сияқты, жолда кездескен адамды мақтау сияқты... алдамшы бриллиантқа әуестену жоқ. Олар тиындық жұмыс істеп, жүз сомдық папканы қолтығына қысып жүгірмейді, өзгелерді жібермеген жерге мені жіберді деп мақтанбайды... Шын дарын көмескілеу, көрмелерден аулақтау, көзіңе аз түсетін жерде отырады... Толық бөшкеден бос бөшкенің даңғыры көп деп Құрыловтың өзі айтқан ғой... Жетіншіден, олар бойында дарыны болса, сол дарынды мәпелей біледі. Олар сол дарын үшін тыныштығын, әйелдерді, шарапты, тіршілік әбігерін пида етеді... Олар дарынын мақтан ете біледі. Сондықтан, олар тоғышарлар мектебінің күзетшілерімен, не Скворцовтың қонақтарымен ішіп мас болмайды, өйткені, олар мұндайлармен бірге тұрам деп ойламайды, тек тәрбиелік ықпал жасаймын деп ойлайды. Және жамандықтан жиіркеншек келеді... Сегізіншіден, олар өз бойындағы эстетикалық сезімді мәпелей біледі. Олар киімшең жата кетпес болар, қабырғадағы қандағаны көріп, қапырық ауаны жұтып, қапырық басқан еденде жүріп күн көре алмайды... Олар нәпсінің жетегінде кетпей, сол нәпсіні адамгершілік жолға сала алады... Олар жол-жөнекей арақ сіміріп, дарақыланып жүре алмайды, өйткені, олар шошқа емес. Олар тек қолы бос кезінде, әлдеқалай жағдайда ғана аздап ішеді.. Өйткені, дені саудың жаны сау... Тәрбиелі адам дегеніміз міне, осы... Өзіңді-өзің тәрбиелеп, өз ортаңнан төмен болмас үшін Пикквикті (Диккенстің «Пикквик клубының жазбалары» деген кітабы айтылып отыр. Автор) оқып, «Фаустың» бір монологын жаттап алу жеткіліксіз... Батыл, үзілді-кесілді ұмтылыс жасау қажет. Шыныны арағымен қоса жерге ұр да, үйге қайт, тыныш жатып кітап оқы... тым құрығанда Тургеневті оқы, сен оны оқыған жоқсың... Менмендікті қою керек... балалық шақтан өттің... Отызға келіп қалдың... Күтем... Бәріміз күтеміз!..»

Халқымыз «қас күлдіре айтады, дос күйдіре айтады» дейді. Арамызда мінін, кемшілігін осылай Чеховша тура күйдіре айтып, мәдениеттілік, тәрбиелік жолына шақыруды тілейтін жас жолдастарымыз әлі бар сияқты. Аяғын адамгершілік жолынан шалыс басқан жастарды біздің социалистік қоғамның ізгі мүдделеріне сай тәртіп-

ке шақыра білу әрбіріміздің міндетіміз. Әрине, бұл істе әркімнің бойындағы мінін бетіне басып, төтелеп, ұрғылай беру педагогикалық әдістердің ең жақсысы болмас; ең басты іс бұл тұрғыда адамның өз қара басының адамгершілік кодексін сақтаудағы қатаңдығы мен ұстамдылығы болмақ. Сондықтан, кемеңгер адамдар, е алдымен, өзіне-өзі сыншы болған да, өз қара басы ізгілік жолын берік сақтағандықтан өзгеге де ақыл айтуға, шарапатты жол көрсетуге қақылы болған.

Ғылыми-техникалық революция дәуірі өмір мен тұрмысқа көп өзгерістер кіргізуде. Бұл өзгерістердің бастысының бірі — жастар жаппай ғылымға ұмтылуда. Академик Н. Н. Семеновтың болжауы бойынша, ғылыми қызметкері жоқ семья сирек кездесетін жағдайға көп ұзамай жетпекпіз. Сондықтан, ғылыми қызметтегі жастардың мәдениетті, тәрбиелі болуы алдымыздағы үлкен міндеттердің бірі. Есейген буын кейінгі буынға талапты мол қоюын қояр емес және де сол талап, біз жасымызда қандай болып едік деген дүдәмалдау ұғымнан да туып жатады. Ол үшін ілгері буындағы ғалымдар мәдениеттілігі мен парасаттылығын көрсетіп, өнеге бола білуі қажет. Жастың еңбегін бағалау, жол аша білу — үлкеннің міндеті, бұл міндетті орындау үшін үлкеннің өзі зор мәдениет иесі болу қажет. Парасаттылық, шарапаттылық, кеңдік, адалдық ғылымда қызмет істеген әрбір адамға лайық, өйткені, халқымыздың мәпелеп, бетке ұстары — ғылым адамдары. Бұл жөнінде әлі де болса шәркездік барын жасырмай айтуымызға болады. «Ғылым кейбір адам үшін тәкаббар ханым болса, екінші біреу үшін маймен қамтамасыз ететін сауын сиыр» деп бұдан 200 жыл бұрын Шиллер айтқан екен. Сондықтан, ғылымды тек сауын сиыр ретінде пайдаланғысы келген мәдениетсіз тоғышарларды кездестіргенде, қиыжылмай қоймайсың. Әрине, ғылымдағы тоғышарлықтың өзі де жалпы тоғышарлықпен астарласып жатады, мұндағы тоғышарлық рухани жүдеуліктің белгісі.

Осы кезде жастар арасында сыртқы сымбат, киім әдемілігі жөнінде көп әңгімеленеді. Бұл жөнінде әңгіме, айтыс дұрыс та шығар, өйткені, Пушкин айтқан әдемі сөз бар:

Быть можно дельным человеком
И думать о красе ногтей.

Демек, киім кию, сыртқы сымбат мәселелерін көп қозғаудың өзі керек те ме екен. Өйткені, бұл мәселеге

артық көңіл бөлудің өзі жасанды сымбаттылық пен жасанды әдемілікке соқтырады ғой. Сыртқы сымбат ішкі тереңдікке сай болуы керек. Қоғамымыз адамның жандүниесінің рухани гүлденуіне тарихта болмаған мүмкіншілік жасап отырғанда, сол мүмкіншілікті білім алуға, шын мәдениеттілік жолына шығуға жұмсай алмаған жастар сыртын қанша әдемілей бергенмен ақыл-ойдан жұпыны боп қала бермек. Шын мәдениетті адам киімін, сырт сымбатын ойлағанда өзгелерден бөлініп, қоразданып көрінбеу жағын, қарапайымдылық жағын ескереді. Сондықтан көйлек қысқарса ең қысқасын (өрі қарай қысқартуға болмайтын қысқасын), көйлек шалбарға ауысса шалбардың нағыз матрос киетіндейін кигендер, шаш жіберсе «тарзаннан» анағұрлым артық жалбыратқандар осының бәрін іштен шыққан мәдениеттіліктен істемейтін болар. Адамның киім кию, шаш, мүрт, сақал қою сияқты сырт сымбатының айғақтары заман өзгерген сайын, біздіңше, өзгеріп тұрар; бірақ бұл өзгерістердің өзінің табиғи заңдылығы да бар — ол заңдылық адамның тұрмысы мен ісіне байланысты, негізінен ішкі рухани сипатына, кішіпейілділік, сыпайылық, қарапайымдылығына байланысты. Сондықтан, сырт сымбатымен көзге түсу мақсатынан аулақ болған абзал.

МАЗМҰНЫ

Селен мен өлең	5
Атан қомында туған адам	9
Қос алып	57
Тәржіма туралы ой	75
Жұлдыздар шоғыры	95
Парасат, білім бұлағы	108
Замандас жастар туралы	130

ҚҰРМЕТТІ ОҚУШЫ!

«АТАН ҚОМЫНДА ТУҒАН АДАМ» ТУРАЛЫ ПІКІРІҢІЗДІ «ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫНА ЖІБЕРУІҢІЗДІ СҰРАЙМЫЗ. БІЗДІҢ АДРЕСІМІЗ:

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ, КОММУНИСТІК ПРОСПЕКТІ, 105 ҮЙ. «ЖАЗУШЫ» БАСПАСЫ.

ЧЕЛОВЕК РОДИВШИЙСЯ НА ВЕРБЛЮДЕ

Евней Арстанович Букетов

Мысли об искусстве и науке

(на казахском языке)

Редактор *Тулеген Токбергенов*

Художник *Н. Лебедев*

Худож. ред. *М. Шалбаев*

Тех. ред. *С. Лепесова*

Корректор *А. Сембинова*

Сдано в набор 28/V-75 г. Подписано к печати 17/XI-75 г. УГ05177. Бум. тип. № 2, 84×108¹/₃₂=4,375 п. л.—7,76 усл. п. л. (Уч.-изд. л. 7,47).

Тираж 10 000 экз. Цена 43 коп.

Издательство «Жазушы», г. Алма-Ата, 480091 проспект Коммунистический, 105.

Заказ № 1107. Полиграфкомбинат Главполиграфпрома Госкомитета Совета Министров КазССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.